INSTITUTUL DE ISTORIE LITERARĂ ȘI FOLCLOR

3

DIACONUL CORESI

— CONTRIBUȚII —

DE

D. R. MAZILU

PLOIEȘTI

1933

D. R. MAZILU
DOCTOR IN FILOSOFIE ŞI LITERE
PROFESOR SECUNDAR IN PLOIEŞTI

DIACONUL CORESI

PLOIEŞTI
Tipografia librăriei „CARTEA ROMÂNEASCĂ"
1933

DIACONUL CORESI

I.

NECESITATEA TOTALIZĂRII STUDIILOR CORESIENE.

Anul acesta s'a ivit ocazia ca şi tinerii cercetători literari să se preocupe de activitatea diaconului Coresi, care cel dintâi a stimulat larga răspândire a cuvântului românesc tipărit şi a îndreptat astfel evoluţia limbii române spre fixarea formelor literare plasticizate mai târziu în opere poetice.

Ocazia a fost dată de o recentă monografie[1]), în care autorul a încercat o studiere de ansamblu a activităţii coresiene. Ca în orice domeniu ştiinţific, după lămurirea diferitelor aspecte parţiale ale subiectului, începuse să fie tot mai simţită necesitatea strângerii cu pricepere, în cadru larg, a rezultatelor şi observaţiilor cercetătorilor de până acum. Din acest punct de vedere, dacă lucrarea s'ar fi înfăţişat ca o largă coordonare a studiilor existente, deşi n'ar fi adus o contribuţie originală, ca fond, totuşi nu i s'ar fi putut nega măcar valoarea didactică. Prin totalizarea sintetică a rezultatelor, s'ar fi prilejit noi cuceriri ştiinţifice, căci aspectele parţiale ale problemei s'ar fi putut privi în cadrul întregului, care singur dă perspectiva adevărului.

În acest sens, o monografie ca aceasta asupra lui Coresi — „teză de doctorat prezentată Facultăţii de litere şi filosofie din Cluj" [2]) —

---

1) Lucian Predescu, *Diaconul Coresi*, Bucureşti, 1933, pp. 7 -- 87 [+ pp. 89 — 97: Bibliografie, pp. 99 — 100: Indice de cuvinte şi pp. 103 — 104: Cuprinsul].

2) Cu toată menţionarea prezentării tezei (*o cit.* p. 3), nu ştim dacă a fost prezentată într'adevăr sau dacă a fost aprobată.

ar fi putut fi un eveniment foarte îmbucurător, pentrucă profesorii facultăţii clujene sunt recunoscuţi nu numai ca autori ai unor foarte valoroase studii în domeniul istoriei literare şi filologiei române, în general, dar chiar şi asupra lui Coresi. O recunoaştere a rezultatelor monografiei ar fi însemnat deci că ea reprezintă ultimul cuvânt al ştiinţei româneşti asupra chestiunii tratate. Însă părerile exprimate de autor, în foarte numeroase locuri, ne fac să ne îndoim că profesorii clujeni le-ar fi putut primi.

Curând după apariţie, rezultatele monografiei au fost contestate de d-l Dan Simonescu[1]), iar mai apoi de d-l J. Byck[2]) şi de însuşi d-l N. Iorga[3]).

Critica d-lui D. Simonescu, pe care şi d-l N. Iorga a considerat-o „amănunţită şi foarte sinceră", oferea o bună ocazie de discuţie între tineri cercetători literari, ba, mai mult: înlesnea d-lui L. Predescu putinţa de a îndrepta şi a recunoaşte unele din scăderile studiului său, inerente la orice tânăr. Recunoaşterea propriilor erori este onorabilă şi măreşte prestigiul autorului, deoarece ştiinţa este continuă evoluţie. Printr'un răspuns calm şi temeinic, d-l L. Predescu şi-ar fi putut reabilita studiul, cu toate scăderile semnalate de critici. Deşi timpul nu-i pierdut, totuşi regretăm, chiar şi pentru d-sa, tonul mult prea violent al răspunsului dat[4]), deoarece, printr'o mai puţin grăbită pornire, ar fi observat şi controlat însuşi că nu toate contraargumentele sale sunt valabile, măcar cele ce privesc depozitul de cărţi vechi al Academiei Române.

În paginile ce urmează, pe baza interesului creat de actualizarea preocupărilor istorico-literare asupra activităţii diaconului Coresi, găsim nimerită ocazia de a face unele observaţii, mai ales în legătură cu primele sale tipărituri, aducând şi câteva sugestiuni pentru viitoarea monografie, ce este încă de aşteptat.

---

1) Dan Simonescu, *Diaconul Coresi* (extras din „Raze de lumină", Revista studenţilor în teologie din Bucureşti), Bucureşti, 1933, pp. 3—21.

2) J. Byck, *O lucrare despre Coresi*, „România literară", an. II (1933), nr. 73.

3) N. Iorga, (recenzie), „Revista istorică", an. XIX, n-le 4—6, pp. 190—191.

4) Lucian Predescu, *Între nepricepere şi ştiinţă*, Bucureşti, 1933, pp. 3—15.

II.

BIBLIOGRAFIA CORESIANĂ.

Despre activitatea diaconului Coresi avem puține izvoare contemporane precise. Ele privesc mai ales timpul, locul și mijloacele activității sale. Informațiile lămuritoare au fost scoase de cercetătorii literari din înseși mărturiile lui Coresi în tipăriturile sale sau din documentele timpului.

Ce s'a scris mai remarcabil până în anul 1903 asupra lui Coresi a fost arătat în monumentala *Bibliografie românească veche* a d-lui Ioan Bianu și Nerva Hodoș, editată de Academia Română[1]). Această bibliografie a fost sporită, prin adăugarea cercetărilor până în 1928, de către d-l G. Adamescu, care citează și studiile speciale și istoriile literare[2]).

Studiile mai remarcabile până în 1930 au fost arătate de d-l Sextil Pușcariu în bibliografia dela sfârșitul operei sale *Istoria literaturii române*[3]).

Bibliografia lui Coresi dela sfârșitul monografiei d-lui L. Predescu, recunoscută de d-nii N. Iorga și D. Simonescu ca „bogată", este alcătuită pe baza celor trei lucrări amintite și este departe de a cuprinde măcar toate studiile celor mai însemnați cercetători actuali, necesare pentru prezentarea cât mai completă a subiectului tratat.

Numai într'un loc, d-l L. Predescu afirmă că aduce un „document ce nu e cunoscut istoricilor literari"[4]). În realitate, scrierea din care citează fusese folosită, între alții, și de d-l N. Iorga, iar „documentul" fusese reprodus de d-nii N. Drăganu și C. Lacea, înaintea sa[5]).

---

1) Ioan Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, tomul I, 1508—1716, București, 1903, pp. 31—99, 516 ș. u. La sfârșitul descrierii fiecărei tipărituri coresiene au fost menționate și studiile cercetătorilor.

2) G. Adamescu, *Contribuțiune la bibliografia românească*, fascicola I, Buc. 1921; fasc. II, Buc. 1923; fasc. III, Buc. 1928. În studiile citate se fac trimeteri la alte studii, deci bibliografia se mărește pe baza lor.

3) Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române, epoca veche*, ed. II, Sibiiu, 1930, pp. 224—225 [în exemplarele ediției de lux].

4) L. Predescu, *o. cit.* p. 14, n. 71* care se referă și la p. 17, n. 74*.

5) N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, I, ed. II, Buc. 1925, p. 179, n. 2; N. Drăganu în recenzia făcută acestei cărți în Dacoromania, IV, 1924—1926, partea II, Cluj. 1927, p. 1144; C. Lacea, *Așezarea definitivă a lui Coresi la Brașov*, „Revista filologică", an. II (1928), nr. 3, Cernăuți, p. 355, n. 1.

De altfel, autorul n'a utilizat nici toate studiile dinainte de 1930, pe care le-a citat în bibliografia finală[1]), iar pe multe nici nu le-a cunoscut.

De exemplu, n'a cunoscut ca să folosească şi deci n'a citat multe dintre comunicările la Academia Română şi studiile d-lui Ioan Bianu, deşi avea la îndemână amănunţita şi metodica bibliografie întocmită de d-l Ioan Lupu[2]), iar din *Istoria literaturii româneşti* a d-lui N. Iorga citează numai o pagină, într'o notă[3]), deşi paginile următoare cuprind analiza activităţii lui Coresi încadrată în atmosfera epocii[4]).

Privind părerile d-lui N. Iorga, creatorul teoriei husite, după care traducerea originalelor, din care derivă unele din tipăriturile lui Coresi, s'a făcut în sec. al XV-lea, o bună şi completă monografie nu poate neglija studierea primelor texte manuscrise ale limbii române, asupra cărora s'au emis teorii deosebite.

Astfel, oricare ar fi fost atitudinea autorului, trebuia să aibă în vedere şi studiile d-lui O. Densusianu, cu argumentare pentru datarea în sec. al XVI-lea, sub influenţa luterană, a traducerilor originalelor din care derivă tipăriturile lui Coresi („vers le milieu et dans la deuxième moitié du XVI-e siècle"[5]) sau ale d-lui Ilie Bărbulescu, care argumentează pentru traducerea textelor în Moldova, sub influenţa catolică, „chiar înainte de veacul XV"[6]).

---

1) L. Predescu, *o. cit.* p. 89, n. 1: propria-i mărturisire.

2) Ioan Lupu, *Bibliografia operelor d-lui Ioan Bianu*, în „Omagiu lui I. Bianu", Buc. 1927, n-le 15: *Curs de istoria literaturii române. — Epoca veche.* — Ţinut la Facultatea de filosofie şi litere din Bucureşti, 1925; 39: *Tipăriturile lui Coresi;* 43: *O ediţie necunoscută a Psaltirei slavo-române de Coresi;* 45: *Despre Praxiul lui Coresi;* 57: *Despre Biblia lui Luther din 1583 aparţinând lui Coresi* etc. Prefaţa la reproducerea în facsimile a Apostolului din 1563, reprodusă şi în „Almanahul graficei române" din 1930, sub titlul: *Cărţile româneşti tipărite de diaconul Coresi la Braşov în 1560 — 1581* (pp. 31 — 42), foarte clară şi cuprinzătoare sinteză a activităţii româneşti a lui Coresi, n'a fost menţionată ca atare, ci a fost citat numai Apostolul.

3) L. Predescu, *o. cit.* p. 8, n. 2: atribue greşit d-lui N. Iorga părerea că în acea pagină l-ar fi considerat de origine grecească pe Coresi.

4) N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti*, I, ed. II, Buc. 1925, pp. 177—202. De asemenea nu este cunoscută autorului nici *Istoria literaturii româneşti. Introducere sintetică*, Buc. 1929, pp. 44 — 45 şi 63 — 64.

5) O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, II, fasc. I: Le seizième siècle, Paris, 1914, p. 4. Cf. *ibid.* p. 8. De asemenea autorul nu cunoaşte multe dintre preţioasele recenzii din revista „Grai şi suflet", cu care ocazie s'ar fi avut în vedere reluarea discuţiei asupra teoriei husite între d-l Al. Rosetti şi d-l Al. Procopovici (prin „Revista filologică").

6) Ilie Bărbulescu, *Curentele literare la Români în perioada slavonismului cultural*, Buc. 1928, p. 76. Cf. *ibid.* pp. 45 — 77.

Nici un studiu al d-lui Ilie Bărbulescu, fostul profesor al d-lui L. Predescu, n'a fost citat, deși d-sa a făcut observații de folosit, pe lângă ale altor filologi, asupra foneticii limbii române din textele coresiene[1]) sau, în studiul deja citat, în legătură cu curentele de traduceri din limba slavă, care a furnizat originalele aproape a tuturor tipăriturilor lui Coresi[2]). Nu putea fi de asemenea omisă analiza activității lui Coresi făcută de d-l N. Cartojan[3]), iar observațiile d-lui N. Drăganu, în legătură cu trei studii coresiene[4]), trebuiau să figureze lângă studiile d-sale deja citate.

Studiile d-lui G. Pascu, deși sunt arătate numai în bibliografia finală cu menționarea că n'ar fi fost utilizate, pentrucă n'ar fi cuprins date inedite sau precizări[5]), se pare că totuși au lăsat urme în monografia d-lui L. Predescu[6]).

Ordinea autorilor din lista bibliografică este defectuoasă, căci aceștia sunt citați la litera inițială a numelui de botez, atunci când și-au semnat prescurtat studiul, în loc să fie citați la litera inițială a numelui de familie.

Astfel, o lucrare a d-lui Ioan Bianu este citată între lucrările autorilor cu litera inițială a numelui de familie I, a d-lui O. Densusianu la litera O, a d-lui Al. Procopovici la litera A etc. Chiar dacă autorii și-au semnat prescurtat lucrările, datoria bibliografului este ca, după identificare, să-i treacă în listă la naturalul loc alfabetic pentru ușurarea muncii viitorului cercetător. Căci doar dela bibliografie se pornește la cercetările menționate, iar nu invers. Altfel, cercetătorul ar fi nevoit să parcurgă întreaga bibliografie, voind să se informeze despre atitudinea unui autor față de o chestiune.

Printr'un sistem defectuos, o bibliografie se face neutilizabilă, prezentându-se doar ca material brut.

---

1) Id. *Fonetica alfabetului chirilic în textele române din veacul XVI și XVI*, Buc. 1904, pp. 486—493.

2) Id. *Curentele literare*... pp. 375—393 și 401.

3) N. Cartojan, *Elemente occidentale în Literatura veche românească* (curs), 1927, pp. 32—38: „Activitatea lui Coresi" și pp. 52—53: „Coresi". Cf. id. *Curs de introducere în istoria literaturii române vechi* (1932—33), pp. 56—80: „Epoca lui Coresi" și recenzii asupra unor studii coresiene în „Anuarul Institutului de Istorie Națională", III (1924—25), Cluj, 1926, pp. 402—403.

4) N. Drăganu, recenzie desvoltată în „Dacoromania", III (1923), Cluj, 1924, pp. 929—937. Cf. id. *ib.* pp. 914, 922 etc. în altă recenzie cu observații despre tipăriturile lui Coresi.

5) L. Predescu, *o. cit.* p. 89, n. 1.

6) Vezi pp. 15, n. 1; 19 etc. din prezenta lucrare.

III.

LISTA TIPĂRITURILOR.

În decursul lungii sale activităţi de cel puţin 27 de ani (1556—1583), diaconul Coresi a tipărit cărţi slavoneşti, româneşti şi una slavo-românească. Unora dintre acestea nu li s'a păstrat şi foaia cu menţionarea numelui său, a datei şi a locului tipăririi. Altele, deşi menţionează numele şi anul, nu arată locul tipăririi. Istoricii literari au căutat să precizeze lipsurile pe baza altor informaţii.

Pentru prima oară, o listă sistematică a tipăriturilor coresiene cunoscute până în 1903, însoţită de o descriere model, plină de sugestiuni, cu reproduceri în facsimile şi în transcriere a epiloagelor, s'a făcut de către d-l Ioan Bianu şi N. Hodoş[1]).

În afară de tipăriturile cunoscute până în 1903, s'au mai descoperit câteva tipărituri coresiene, iar unii cercetători au aflat exemplare mai bine păstrate din tipăriturile deja cunoscute. Astfel avem astăzi o listă mai completă a cărţilor tipărite de Coresi şi s'au putut aduce contribuţii preţioase de către descoperitorii diferitelor tipărituri, ba s'au sporit şi retipăririle, în facsimile sau în transcriere.

După *Bibliografia românească veche* a d-lui Ioan Bianu şi N. Hodoş, sporită cu descoperirile posterioare ei, lista tipăriturilor coresiene mai sigure este următoarea:

Tipăriturile slavoneşti:

1.	*Octoihul*[2])	Braşov	7065	[1557]
2.	*Triod-Penticostarul*[3])	Târgovişte	7066	[1558]
3.	*Tetraevanghelul*	Braşov	7070	[1562]
4.	*Sbornicul* [partea II-a] [4])	?	7077	[1569]
5.	*Octoihul* [partea I-a]	?	7082	[1574]
6.	*Octoihul* [partea II-a]	?	7083	[1575]
7.	*Psaltirea*	?	7085	[1577]
8.	*Triodul*	?	7086	[1578]
9.	*Evangheliarul*	?	7087	[1579]
10.	*Sbornicul*	Sas-Sebeş	7088	[1580]
11.	*Evangheliarul*	?	7091	[1583]

1) I. Bianu şi N. Hodoş, *o. cit.* pp. 31—99, 516 ş.u. Cele mai multe descrieri sunt după exemplarele existente atunci în biblioteca Academiei Române, care însă a trimes parte din ele la Moscova, în timpul războiului.

2) Ioan Bianu, Comunicare în şed. dela 19 Sept. 1909, Analele Academiei Române (Desbaterile) s. II, t. XXXII-lea, 1909—1910, pp. 17—18: a fost descoperit de N. Hodoş la Sibiiu.

3) A. Filimon, *Contribuţiuni la Bibliografia veche românească*, „Dacoromania", V (1927—28), Cluj, 1929, pp. 601—604: a găsit şi descris un exemplar complet.

4) Pentru datare, deosebită de cea a cercetătorilor de până acum, vezi cap. *Sistemul cronologic în tipărituri* din prezenta lucrare.

Tipăriturile româneşti :

1.	*Întrebare creştinească*[1] [Catehism]	<Braşov	1559 s.	1560>
2.	*Tetraevanghelul*[2] [Evangheliar]	Braşov	7069	[1561]
3.	*Lucrul apostolesc*[3] (Praxiul)	<Braşov		1563>
4.	*Tâlcul Evangheliilor* [Cazania I] şi *Molitvenicul*[4]	<Braşov		1564>
5.	*Psaltirea*	Braşov	7078	[1570]
6.	<*Liturghierul* >[5]	<Braşov		1570>
7.	<*Pravila Sfinţilor Apostoli*>[6]	?		?
8.	*Evanghelie cu învăţătură*[7] [Cazania II]	Braşov	7089	(1581)

Tipăritură slavo-românească[8]:

1.	*Psaltirea*[9] [slavo-română]	?	7085 [1577]

Unii cercetători, între care d-nii L. Predescu şi D. Simonescu, au prezentat o listă mai întinsă a tipăriturilor sigure coresiene, însă, printr'o informare mai completă, s'ar fi observat

1) I. Bianu, *Întrebare creştinească*, „Texte de limbă din secolul XVI reproduse în facsimile", I, Academia Română, Secţiunea literară, Buc. 1925. Textul, cât s'a păstrat, e reprodus în întregime. În transcriere cu litere latine a fost publicat (fragmentar şi cu greşeli) de Andreiu Bârseanu, *Catehismul luteran românesc*, Academia Română, Mem. secţ. lit. s. III, t. I, Buc. 1923, pp. 4—8. Această tipăritură a fost descoperită în 1921.

2) Arhiereul Dr. Gerasim Timuş Piteşteanu, *Tetravanghelul diaconului Coresi*, Buc. 1889. Textul este retipărit în transcriere cu litere latine.

3) I. Bianu, *Lucrul apostolesc — Apostolul*, — Academia Română, Secţiunea literară, „Texte de limbă din secolul XVI reproduse în facsimile", IV, Buc. 1930.

4) Nerva Hodoş, *Un fragment din Molitvenicul diaconului Coresi* (1564), în „Prinos lui D. A. Sturdza..." Buc. 1903, 249—276.

5) N. Sulică, *O nouă publicaţie românească din sec. al XVI-lea : liturghierul diaconului Coresi tipărit la Braşov, în 1570*, „Şoimii", T. Mureş, an III, 1927, nr. 9—10, pp. 37—38.

6. I. Bianu, *Pravila Sfinţilor Apostoli*, Academia Română, Secţiunea literară, „Texte de limbă din secolul XVI reproduse în facsimile", II, Buc. 1925. Şi aceastǎ tipăritură a fost descoperită în 1921 de A. Bârseanu. Pentru alt titlu propus: *Pravila Sfinţilor Părinţi*, cf. C. A. Spulber, *Cea mai veche Pravilă românească*, Cernăuţi, 1930, p. 71.

7) Sextil Puşcariu şi Alexie Procopovici, *Diaconul Coresi, Carte cu învăţătură* (1581), Buc. 1914. Textul e retipărit în transcriere cu litere latine.

8) S'au întrebuinţat semnele < > pentru a cuprinde între ele titlul, locul şi data tipăriturilor româneşti, când nu se găsesc pe foile păstrate, dar care au fost deduse de istoricii literari, semnele atetezei [ ] pentru a cuprinde adăugări sau explicaţii, ce nu se găsesc în text, şi semnele parantezii ( ) pentru echivalente aflătoare în text.

9) B. Petriceicu-Hasdeu, *Psaltirea publicată româneşte la 1577 de diaconul Coresi, reprodusă cu un studiu bibliografic şi un glosar comparativ*, Ediţiunea Academiei Române. Tomul I. Textul. Buc. 1881.

că au fost atribuite lui Coresi tipărituri ale diacului Lorinț, alt vrednic tipograf al vremii, iar din câte o tipăritură au fost făcute două, numerotându-se deosebit textele pe care le cuprinde[1]. Ne vom referi la tipăriturile diacului Lorinț cu ocazia observațiilor ce vom face asupra tipăriturilor analoage ale lui Coresi.

IV.

OCTOIHURILE ŞI TRIOADELE.

Pentru prima oară într'o tipăritură, numele diaconului Coresi se găseşte, *după* al lui Oprea logofătul, în epilogul Octoihului slavonesc apărut în anul 7065 [1557].

Fiindcă, din ordinea menționării numelor, se pare că diaconul Coresi este oarecum subordonat lui Oprea logofătul, iar, pe de altă parte, Oprea este arătat în epilogul Apostolului slavonesc, tipărit la Târgovişte în 1547, ca ucenicul lui Dimitrie logofătul [Liubavici], nepotul tipografului venețian Bojidar [Vucovici][2], d-l Ioan Bianu a emis părerea că „diaconul Coresi şi-a învățat meşteşugul dela tipografii sârbi veniți dela Veneția în țara noastră"[3].

D-l L. Predescu contestă părerea d-lui Ioan Bianu, crezând că: „mai înainte de a apărea alături de Oprea, pentru tipărirea Octoihului mic (1557), Coresi *deja tipărise* Triod-Penticostarul la 8 Iulie 1557" [4]. Contestația d-lui L. Predescu este contrazisă chiar de observarea d-sale, făcută pe aceeaşi pagină: „la 8 Iulie 1557, *începe* tipărirea primei lui cărți, Triod-Penticostarul". Adevărul este că la 8 Iulie 1557 nu numai că nu tipărise deja cartea, dar mai ales nu se putea ca, în aceeaşi zi, s'o înceapă şi deja s'o isprăvească de tipărit. Nu insistăm asupra faptului că în-

---

1) De exemplu, au fost numerotate separat Tâlcul Evangheliilor şi Molitvenicul, deşi alcătuesc o singură tipăritură (cf. I. Bianu şi N. Hodoş, *o. cit.* pp. 51—52), iar numai d-l Predescu a numerotat, datat şi studiat deosebit textele Liturghierului din 1570, considerându-le tipărituri deosebite.

2) I. Bianu şi N. Hodoş, *o. cit.* p. 30.

3) I. Bianu, Comunicare despre găsirea Octoihului, An. Ac. Române (Desbaterile), s. II, t. XXXII-lea, 1909—1910, p. 18. În locul acestei comunicări, d-l Predescu a citat la p. 16, rândul al II-lea al notei 72, scrierea d-lui I. Bianu şi N. Hodoş, în care nu este vorba despre Octoih. Semnalarea greşelii (credem că fără gravitate) de către d-l Simonescu (*o. cit.* p. 18), d-l Predescu, în răspunsul său (*o. cit.* p. 12), a numit-o „falsificare" !

4) L. Predescu, *o. cit.* p. 16, n. 72.

suşi d-l L. P r e d e s c u a arătat, pe altă pagină[1]), ca primă tipăritură a lui Coresi, Octoihul iar nu Triod-Penticostarul, dar credem că este necesară lămurirea unei alte afirmaţii.

Anume d-l L. P r e d e s c u afirmă că, după ce începe tipărirea Triod-Penticostarului, „*între timp tot la 1557*, Coresi este chemat la Braşov ca să tipărească Octoihul mic, împreună cu Oprea Logofătul. Dacă, apoi, Coresi s'a întors la Târgovişte, *ca să-şi termine tipărirea* Triod-Penticostarului început la 8 Iulie 1557, nu ştiu. Mai probabil că nu..." [2]). În această afirmaţie se pare că urmează, în parte, relaţia d-lui S. P u ş c a r i u: „pe când Coresi *tipărea încă* la Târgovişte Triodul slavonesc, apărea, tot subt îngrijirea lui, la Braşov, în 1557, un Octoih mic slavonesc"[3]). De această afirmaţie a simultaneităţii tipăririi nu pot fi însă învinuiţi, căci nu s'a publicat până acum epilogul Octoihului spre a se vedea că, în privinţa datării primelor două tipărituri, nu poate fi neînţelegere. De aceea publicăm epilogul, în traducere:

„*Glorie şi mărire atotvăzătorului şi prea bunului Dumnezeu, celui ce face să se săvârşească orice faptă bună întru Dânsul începută, aceluia glorie şi domnie în vecii vecilor. Amin.*

Pentrucă Dumnezeu cel întru Treime închinat a binevoit să-şi umple Biserica sa cu felurite cărţi spre lauda şi folosul cititorilor, de aceea şi eu jupânul Hanăş Begner, judele Braşevului, m'am aprins de dragostea sfântului Duh şi de iubirea dumnezeieştilor şi sfintelor biserici, şi am tipărit această carte de suflet mântuitoare, Octoihul, spre aducerea de laude Dumnezeirii Celei închinate întru unitatea Treimii. Rog pe tineri şi pe maturi şi pe bătrâni, citind sau ascultând sau copiind, să îndrepte pentru dragostea către Hristos şi să ne binecuvânteze pe noi care ne-am îngrijit cu osârdie de acest lucru, ca împreună preamărind pe Tatăl, din care toate, pe Fiul, prin care toate, şi pe Sfântul Duh, în care toate [*s'au făcut*], *să căpătăm aici smerenie şi milă, iar dincolo să primim lumină şi binecuvântare. amin.* [*S'a făcut*] *aceasta în vremea când* [*domnea*] *în Ţara Ungurească Zabela crăiasa şi fiul ei Ianăş crai cel tânăr, fiul marelui Ianăş crai, şi în Ţara Românească blagoslovitul Petraşcu voievod, şi în Ţara Moldovei blagoslovitul Alexandru voievod. Cu porunca jupânu-*

1) Id. *ib.* p. 49.
2) Id. *ib.* p. 16. Sublinierea este a noastră.
3) S. Puşcariu, *Istoria literaturii române*, Sibiiu, 1930, pp. 75—76.

lui Hanăş Begner, judele Braşevului, eu, robul lui Hristos, Oprea logofătul şi diaconul Coresi ne-am trudit pentru aceasta şi am scris [= tipărit] această carte în anul 7065 [= 1557]. S'a început această carte în luna Iunie 12 zile şi s'a isprăvit în luna Ianuarie 14 zile, în oraşul Braşev" [1].

Din epilogul Octoihului se vede că acesta a fost tipărit la Braşov dela 12 Iunie 1556 până la 14 Ianuarie 1557, pe când era domn al Ţării Româneşti Petraşcu cel Bun.

Coresi se dusese deci la Braşov încă din prima jumătate a anului 1556.

Triod-Penticostarul a fost tipărit la Târgovişte, dela 8 Iulie 1557 până la 1 Iulie 1558, deci început de tipărit pe când domnea Petraşcu cel Bun [mort în Decemvrie 1557] şi sfârşit de tipărit în timpul domniei lui Mircea [Ciobanul], precum se arată chiar în epilogul lui [2]. Coresi se întorsese aşa dar la Târgovişte între 14 Ianuarie şi 8 Iulie 1557.

Rămâne astfel bine stabilit că prima tipăritură cunoscută a lui Coresi este Octoihul din 1557 şi tocmai după şase luni dela apariţia lui începe să fie tipărit Triod-Penticostarul.

Deoarece Coresi a putut pleca la Braşov, a doua oară, pentru tipăriturile de mai târziu, numai după 1 Iulie 1558, părerea d-lui N. Iorga, care îl credea pe Coresi fugar în 1558, la Braşov, de teama lui Mircea Ciobanul, prigonitorul clericilor şi al boierilor [3], pare să fie întemeiată, deşi a fost contestată de d-l Al. Proco-

---

1) Traducerea acestui epilog a urmat pe cea făcută epilogului asemănător din Evanghelіarul slav dela 1562 (cf. I. Bianu şi N. Hodoş, *o. cit.* pp. 47—48). Epilogul Octoihului se află în exemplarul Academiei Române, semnalat şi de d-l D. Simonescu (*o. cit.* p. 8). În răspunsul său, d-l L. Predescu (*o. cit.* p. 9), în loc să verifice semnalarea d-lui Simonescu, a numit-o „inexactitate", neobservând că i se arătase nu cota din *Bibliografia românească veche*, ci cota bibliotecii (9 I = 9 bis, iar nu 9 care este pentru Triod-Penticostar).

2) Aurel Filimon, *Contribuţiuni la Bibliografia veche românească*, „Dacoromania", V (1927-28), Cluj, 1929, pp. 602-604 a publicat epilogul exemplarului complet găsit. Reproducând epilogul Triod-Penticostarului din 1558, d-l Predescu în analiză (*o. cit.* p. 50) schimbă data zilelor, dintr'o scăpare din vedere. Găsirea recentă a unui exemplar complet de Triod-Penticostar a lămurit definitiv chestiunea datării şi localizării acestei tipărituri, pe care d-l N. Iorga (*Istoria literaturii româneşti*, I, Buc. 1925, p. 173, n. 1) o credea că „nu poate fi din Ţara-Românească", ci „se va fi tipărit undeva în Turcia" sau „la Veneţia".

Acum s'ar putea face şi o comparaţie cu Triodul tipărit în 1578 (*I. Bianu şi N. Hodoş, o. cit.* p. 68, nr. 21) ca să se vadă dacă acesta este sau nu o reeditare (fără Penticostar). Numărul mai mare de foi este firesc, deoarece Triodul din 1578 are mai puţine rânduri pe pagină, iar slovele sunt mai mari.

3) N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti*, I, ed. II, Buc. 1925, p. 176.

p o v i c i[1]), care însă nu cunoştea faptul reîntoarcerii lui Coresi, în 1557, la Târgovişte, dedus din epilogul Octoihului raportat la epilogul Triod-Penticostarului. Într'adevăr, precum vom arăta în cele ce urmează[2]), Coresi a întrebuinţat pentru tipărirea la Braşov a Octoihului şi a Triod-Penticostarului la Târgovişte acelaşi material tipografic, pe care deci l-a purtat cu sine. Când reia seria de tipărituri la Braşov, materialul este cu totul nou, mai ales n'a întrebuinţat măcar frumoasele gravuri în lemn, mari cât o pagină, aflătoare în Triod-Penticostar. Aceasta s'ar explica prin plecarea grăbită, survenită pe neaşteptate, datorită căreia materialul n'a mai putut fi luat.

După oarecare indicii, s'ar părea că diaconul Coresi nu datoreşte numai meşteşugul tiparului călugărilor sârbi veniţi din Veneţia, ci chiar unele din textele pe care le-a tipărit. Chestiunea aşteaptă să fie încă studiată, deşi pentru unele tipărituri se pot emite mai mult decât ipoteze în acest sens.

Cu acest prilej, se poate cerceta care este raportul Octoihului diaconului Coresi cu tipăriturile călugărului Macarie. Acesta învăţase meşteşugul tiparului la Veneţia şi, după ce tipăreşte în Muntenegru un Octoih (1494), o Psaltire (1495) şi un Molitvenic, vine în Ţara Românească, tipărind trei texte slave : un Liturghier (1508), un Octoih (1510) şi un Evangheliar (1512), ajungând apoi chiar mitropolit al ţării, în timpul domniei lui Neagoe Basarab[3]).

Octoihul din 1510 nu se păstrează în ţară, pentru a se putea face comparaţia lămuritoare, însă d-nul I. B i a n u şi N. H o d o ş au tipărit facsimile din celelalte două tipărituri ale lui Macarie, aşa că se pot cunoaşte caracterele şi ornamentele întrebuinţate. Ceea ce s'a observat pentru cărţile coresiene, descrise în *Bibliografia românească veche*, că au imitat caracterele şi frontispiciile tipăriturilor lui Macarie, se poate afirma şi despre Octoihul din 1557, încă nedescris[4]). Într'adevăr, acesta imită după Evangheliarul din 1512: en-têtul (*B. R. V.* p. 15) ; frontispiciul cu linii împletite (*B. R. V.* pp. 10 şi 16) într'o tăietură foarte puţin deosebită

1) Al. Procopovici, *Dela Coresi diaconul la Teofil Mitropolitul lui Matei Basarab*, în „Omagiu lui I. Bianu", Buc. 1927, p. 294.
2) Vezi p. 14 din prezenta lucrare.
3) D. Mazilu, *Contribuţiuni la studiul vieţii Sfântului Nifon, Patriarhul Constantinopolului*, Buc. 1928, pp. 15—16.
4) Textul e tipărit în 28 rânduri pe pagină, însă nu pe două coloane, cum a însemnat d-l N. Iorga, în „Revista istorică", an. VI (1920), n-le 1—2, p. 6.

(cf. mai ales NIKA), prezentând alte modificări decât frontispiciul asemănător aflat în Evangheliarul din 1561 (*B. R. V.* p. 45), pentru care deci s'a tăiat din nou; frontispiciul mare având în centru stema țării, corbul mare cu crucea în cioc (*B. R. V.* p. 12), (frontispiciul acesta al Octoihului și altul cu împletituri de linii, precum și slovele, au fost folosite și pentru tipărirea Triod-Penticostarului [1]), deci diaconul Coresi își transportase materialul tipografic cu sine); frontispiciul cu corbul mai mic (*B. R. V.* p. 11); slove inițiale ornamentate (*B. R. V.* pp. 16; 18; 20, nr. 33 etc.).

D-l N. Iorga a făcut ipoteza că Octoihul din 1574 (partea I) „trebue să fie numai o reproducere a vechii tipărituri" [2]) din 1510, însă este de văzut dacă mai de grabă nu reproduce textul Octoihului din 1557, care ar fi o retipărire a celui din 1510 sau a unei părți din el. Ceea ce ne face să credem în această ipoteză este faptul că Octoihul din 1557 are comun cu cel din 1574 — 1575 frontispiciile cu stema țării: unul cu corbul mare, altul cu corbul mic[3]); începutul epilogului din Octoihul al II-lea este identic cu cel al Octoihului din 1557, iar în continuare îl parafrazează. Octoihul din 1557 are epilogul asemănător (cuvânt de cuvânt) cu cel scris de Macarie în Evangheliarul din 1512 (în parte și în Liturghierul din 1508 și probabil în Octoihul din 1510), cu modificarea mai însemnată obținută prin înlocuirea numelui domnului Basarab Voievod prin Hanăș Begner, a lui Macarie prin Oprea și Coresi, precum și a datei tipăririi. O comparație a textelor este însă singura concludentă, deoarece epilogul lui Macarie a fost folosit și în alte tipărituri coresiene. Textul de pe pagina Octoihului din 1574, reprodusă în facsimile[4]), se află identic în Octoihul din 1557. Retipărirea de către Coresi a aceluiași text (în 1557 și 1574) este un fapt care s'a mai întâmplat și cu alte tipărituri ale sale.

În lista tipăriturilor sigure ale lui Coresi, d-nii L. Predescu [5]) și D. Simonescu[6]) au pus și Octoihul slav apărut în anul

---

1) Cf. cu frontispiciile reproduse în facsimile de I. Bianu și N. Hodoș, *o. cit.* pp. 32 — 33.
2) N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, I, ed. II, Buc. 1925, p. 194.
3) Cf. cu frontispiciile reproduse în facsimile de I. Bianu și N. Hodoș, *o. cit.* pp. 58 și 62.
4) Id. *ib.* p. 58.
5) L. Predescu, *o. cit.* p. 56.
6) D. Simonescu, *o. cit.* pp. 9 și 10.

7086 [=1578][1]), iar d-l D. Simonescu a adăugat[2]), ca tipăritură probabilă a lui Coresi, încă un Octoih, apărut între 1540-1580[3]). În *Bibliografia românească veche*, Octoihul din 1578 n'a fost atribuit lui Coresi, căci nu era nici un motiv pentru aceasta, iar d-l N. Iorga l-a atribuit diacului Lorinț[4]), fapte ce n'au fost menționate. În sprijinul acestei atribuiri, observăm că frontispiciul cu stema țării, corbul mic cu aripile întinse și crucea în cioc, fără coroană deasupra capului întors spre *stânga*[5]), este tăiat cu deosebiri față de frontispiciul corespunzător din tipăriturile lui Coresi, în care corbul are coroană deasupra capului întors spre *dreapta*[6]), ambele având ca model frontispiciul din Evangheliarul (poate și din Octoihul) lui Macarie[7]). Identificarea însă o face frontispiciul original[8]) care se află și în Evangheliarul slav din 1579, tipărit de diacul Lorinț la Bălgrad (Alba-Iulia), precum se arată în epilogul păstrat[9]). Acest frontispiciu original este nu numai asemănător în cele două tipărituri, ci este chiar același, folosit succesiv, astfel că, în tipăritura a II-a, fiind puțin tocit, n'a mai prins bine cerneala. Tot pentru aceste motive credem că și Psaltirea cu acest frontispiciu, găsită de Preotul V. Ursăcescu [10]), a fost tipărită tot de către diaconul Lorinț. La tipărirea Evangheliarului s'au întrebuințat și dintre slovele folosite pentru Octoih, precum se vede din tăietura lor absolut identică. Nu s'ar putea crede că diacul Lorinț a împrumutat frontispiciul și slovele dela Coresi, căci activitatea lor tipografică era în concurență.

---

1) I. Bianu și N. Hodoș, *o. cit.* p. 73, nr. 22. Atribuirea lui Coresi a *Octoihului* se pare c'a luat-o d-l L. Predescu dela d-l G. Pascu, *Istoriea literaturii și limbii romîne din secolul XVI*, Buc. 1921, pp. 176 și 178. Dintr'o scăpare din vedere, d-l L. Predescu i-a pus *Octoihului* data de 1579.

2) D. Simonescu, *o. cit.* p. 10.

3) I. Bianu și N. Hodoș, *o. cit.* p. 81, nr. 27.

4) N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, I, ed. II, Buc. 1925, p. 196.

5) I. Bianu și N. Hodoș, *o. cit.* p. 71.

6) Id. *ib.* pp. 62 și 66.

7) Id. *ib.* p. 11. După tipăriturile lui Macarie s'au tăiat pentru Octoihul din 1578 și slovele inițiale ornate: cf. p. 70 cu pp. 14. și 16.

8) Id. *ib.* p. 72.

9) Id. *ib.* p. 77. Pe baza frontispiciului Octoihului și a faptului că e scris în limba slavă, d-l Predescu crede că e tipărit la Târgoviște. Evangheliarul, având caracteristica Octoihului, e o dovadă de netemeinicia localizării făcute.

10) Preotul V. Ursăcescu, *Psaltire slavonă (1577—1580)*, Academia Română, Mem. secț. lit. s. III, t. III, mem. 6, Buc. 1926, p. 6. D-l D. Simonescu, *o. cit.* p. 8. crede că „trebue să figureze între cărțile corsiene, cel puțin, printre cele nesigure".

Dacă această identificare este adevărată, atunci tipăritura reprezintă probabil o reeditare a Octoihului pe care Lorinţ l-a tipărit în 1567, la Braşov [1]). Diferenţa de foi ar rezulta din faptul că Octoihul din 1578 are slovele mai mari şi în mai puţine rânduri pe pagină[2]). Într'adevăr, frontispiciul Octoihului din 1578, tăiat cu deosebiri faţă de frontispiciul corespunzător din tipăriturile lui Coresi, este identic cu al Octoihului din 1567, având la fel stema ţării cu corbul mic, fără coroană deasupra capului întors spre *stânga*[3]).

Este de observat că epilogul, textul, titluri şi slove ornate ale Octoihului din 1567 al diacului Lorinţ prezintă asemănări cu ale Octoihului din 1557 al lui Coresi [4]). Aceasta s'ar explica prin faptul că amândoi tipografii reproduc probabil tipăritura din 1510 a lui Macarie.

Frontispiciul Octoihului din 1567 al lui Lorinţ, având stema ţării cu corbul mare, este tăiat, ca şi cel corespunzător din Octoihurile lui Coresi, după frontispiciul lui Macarie[5]). Are totuşi unele deosebiri: crucea este mai scurtă, iar capul corbului este întors spre *stânga*, care ar părea deci caracteristica tipăriturilor diacului Lorinţ, căci nu se mai găseşte decât în Evangheliarul tipărit la Belgrad în 1552. Un asemenea frontispiciu nu s'a tăiat liber în lemn, ci întâi s'a copiat probabil modelul pe hârtie, care, fiind încă udă de cerneală, s'a aplicat pe lemn. În tipărire, frontispiciul a apărut astfel invers.

Octoihul dintre 1540 — 1580[6]), pe care d-l D. Simonescu îl presupune tipărit de Coresi, nu este astfel atribuit în *Bibliografia românească veche*, iar d-l N. Iorga îl crede că „va fi fost tipărit aiurea"[7]). Dacă ne este îngăduit, spre deosebire de citatele păreri, credem că acest Octoih este chiar cel din 1567, tipărit de diacul Lorinţ. Sunt unele motive care ar susţine această identificare. Astfel amândouă au 26 de rânduri pe pagină, iar numărul foilor pa-

---

1) N. Iorga, *Octoihul diacului Lorinţ*, Academia Română, Memoriile secţ. ist. s. III, t. XI, mem. 7, Buc. 1930, p. 2.

2) Se pare că d-l N. Iorga, în descrierea exemplarului existent, aflător în biblioteca sa (*o. cit.* p. 1), dintr'o scăpare din vedere, a scris *pagini* în loc de *foi*, căci chiar din nota 1 se vede că Octoihul are mai mult de 190 de pagini (f. 124 v = p. 250).

3) Id. *ib.* planşa III.

4) Cf. cu N. Iorga, *o. cit.* p. 2 (epilogul) şi pl. III.

5) Cf. N. Iorga, *o. cit.* pl. II cu I. Bianu şi N. Hodoş, *o. cit.* pp. 12 şi 58.

6) I. Bianu şi N. Hodoş, *o. cit.* p. 81, nr. 27.

7) N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti*, I, ed. II, Buc. 1925, p. 196, n. 5.

re acelaşi, dacă este adevărată presupunerea ce-am făcut că numărul arătat pentru exemplarul d-lui N. Iorga este al foilor, nu al paginilor. Diferenţa de două foi s'ar explica prin faptul că ele lipsesc dela Octoihul din 1567, care are deja adause manuscrise în locul lipsurilor, precum a observat d-l N. Iorga[1]).

S'ar putea face o verificare a celor susţinute aici, comparându-se exemplarul d-lui N. Iorga cu foaia aflătoare în biblioteca Academiei Române, dacă aceasta este într'adevăr din Octoihul căruia i se atribue. Această foaie are chiar frontispiciul cu capul corbului întors spre *stânga* şi titlul cu slovele majuscule identice cu ale Octoihului din 1567[2]). Textul este al glasului 3, deci se poate vedea dacă este din aceeaşi tipăritură, precum credem.

V.

ÎNTREBAREA CREŞTINEASCĂ.

Tipărirea Întrebării creştineşti a fost datată deosebit de cercetătorii literari: I. cei mai mulţi în 1559 (deci înainte de începutul tipăririi Evangheliarului românesc: 3 Mai 1560)[3]); II. simultan cu tipărirea lui şi III. după apariţia lui (deci după 30 Ianuarie 1561).

Ultimele două păreri se cuprind în datarea neprecisă a lui A. Bârseanu (1560—1562), din care d-l Iorga a admis numai anul ultim[4]). Părerea a II-a a fost exprimată de d-nii L. Predescu şi D. Simonescu[5]). Deşi primul crede că „Întrebarea creştinească e tipărită între 1560—1561... *odată* cu Evanghelia", totuşi studiază Evangheliarul, apărut în 1561, ca primă tipăritură a lui Coresi. Dacă s'ar fi tipărit „odată", atunci ar fi fost logic ca Întrebarea creştinească, cuprinzând abia vreo 12 foi (11 s'au păstrat) să se fi isprăvit de tipărit înaintea Evangheliarului volu-

1) N. Iorga, *Octoihul diacului Lorinţ*, Buc. 1930, p. 2.

2) Id. *ib.* planşa II.

3) I. Bianu, *o. cit.* „Almanahul graficei române", Craiova, 1930, p. 38, a primit datarea 1559, propusă de d-l Al. Rosetti, *Les Catéchismes roumains du XVI-e siècle*, „Romania", *XLVIII*, nr. 191, Iulie 1922, p. 332.

4) N. Iorga, *Istoria Bisericii româneşti şi a vieţii religioase a Românilor*, ed. II, vol. I, p. 170: „îl cunoaştem [catehismul] numai după o nouă ediţie pe la 1562". Cf. id. *Istoria literaturii româneşti*, I, 1925, p. 182. D-l Predescu (*o. cit.* p. 27) n'are dreptate când arată că datarea lui A. Bârseanu a fost primită şi de d-l Al. Procopovici, căci d-sa a susţinut constant numai data de 1559, în studiul citat: *Arhetipul husit al catehismelor noastre luterane*, Suceava, 1927.

5) L. Predescu, *Diaconul Coresi*, p. 27; D. Simonescu, *o. cit.* p. 6

minos, de câteva sute de foi. Motivul pentru care s'a admis aceastã datã este cã, în prologul Întrebãrii creştineşti, Evangheliarul ar fi fost citat ca fiind deja sub teascul tiparului. Aceastã „argumentare e bunã", crede d-l D. Simonescu, care admite însã numai data de 1560 (intervalul Mai—Dec.).

Este deci necesarã analiza prologului, mai ales cã, în alte pãrţi ale studiului sãu, d-l L. Predescu admite şi alte douã datãri pentru tipãrirea Întrebãrii creştineşti. Iatã fragmentul din prolog :

„...Şi au alesŭ 4 Evanghelisti den limba ovreiascã pre limba greceascã de-au scrisŭ Evonghelia. De-aciia sfinţi Pãrinţi Vasilie, Grigorie, Ion Zlataustŭ, Atanasie şi Chyrilŭ Filosofŭ, şi ei socotirã şi scoaserã den cartea greceascã pre limba sãrbeascã. Dupã aceaia neşte creştini buni socotirã şi scoaserã cartea den limba sãrbeascã pre limba rumâneascã, cu ştirea mãriei lu Crai şi cu ştirea Episcopului Savei ţãrâei ungureşti, şi scoasemŭ sfânta Evanghelie şi zeace cuvinte şi Tatãlu nostru şi credinţa Apostolilor sã înţeleagã toţi oamenii cine-sŭ Rumâni creştini..." [1]).

Prologul se referã deci la Evangheliar, la decalog („zeace cuvinte"), la Tatãl nostru şi la crez („credinţa Apostolilor"). Prin ultimele trei texte s'a înţeles Întrebarea creştineascã, cãci ele formeazã baza ei, care este un catehism. Dintr'un articol al sãu publicat în 1929, în care crezuse cã ultimul text citat în prolog se referã la Apostolul tipãrit în 1563 [2]), d-l L. Predescu, în recenta sa monografie, printr'o scãpare din vedere, pãstreazã eroarea cã „la 1563—64, Coresi tipãreşte Întrebarea creştineascã" [3]), deşi pe altã paginã, precum am arãtat, o datase între 1560—1561. Pe altã paginã, tot în recenta sa monografie, discutând o informaţie şi crezând cã aceasta se referã la o tipãriturã deosebitã, d-l L. Predescu aratã a III-a datare a sa pentru Întrebarea creştineascã : „tot luteranii tipãresc apoi la 1559 sau la 1560, alt catehism" [4]). Aceste oscilaţii ale datãrii au fost crezute de cãtre

---

1) I. Bianu, *Întrebare creştineascã*, pp. 1—2.

2) L. Predescu, *Douã tipãrituri necunoscute ale diaconului Coresi :* 1) Catehismul luteran dintre 1563—64, Braşov ; 2) Tatãl nostru dintre 1561—1563, Braşov, „Arhiva", an. XXXVI (1929), n-le 3 şi 4, p. 280. Tot în acest articol considera Tatãl nostru ca pe o tipãriturã aparte dintre anii 1561—63.

3) Id. *Diaconul Coresi*, p. 69.

4) Id. *ib.* p. 76.

d-nii D. Simonescu și J. Byck că se datoresc unei contraziceri a interpretărilor prologului, însă ele prezintă și oarecare asemănări cu părerile din două articole ale d-lui G. Pascu, fost profesor al d-lui L. Predescu. Într'adevăr, într'o recenzie din 1924, d-l G. Pascu credea că diaconul Coresi a tipărit două catehisme: unul în 1559 și altul în 1563 [1]), iar d-l L. Predescu, in articolul din 1929, credea în datarea 1563—1564. În 1930, d-l G. Pascu revine asupra ultimei date: catehismul s'ar fi tipărit la 1560, nu la 1563 [2]). Acum revine și d-l L. Predescu, crezând în datarea 1560 — 1561. De fiecare dată, se arată și anul următor celui crezut de d-l G. Pascu. Aceste asemănări s'ar putea să fie numai coincidențe, căci d-l G. Pascu n'a fost citat!

Dacă prologul ar fi menționat Evangheliarul ca deja tipărit, atunci s'ar fi înțeles că și a doua tipăritură citată (Întrebarea creștinească = cele trei texte) este menționată tot ca deja tipărită, ceea ce nu se putea face decât într'o tipăritură posterioară, precum s'a întâmplat în epilogul Tâlcului Evangheliilor din 1564, care citează Tetraevanghelul (din 1561) și Praxiul (din 1563). În realitate, fragmentul citat întrebuințează de trei ori verbul *a scoate* (1. *scoaseră* 2. *scoaseră* și 3. *scoasem*) cu înțelesul, cel puțin în primele două cazuri, de *a traduce.* În cazul al treilea, credem că nu poate avea decât tot înțelesul acesta (scoasem = traduserăm), căci acesta este înțelesul constant [3]) dat cuvântului de către Coresi:

„*...de-am scosŭ den Psăltirea sărbească pre limbă rumânească...*" [4]) sau

„*...de o scoase den cartea sărbească pre limba rumânească*" [5]).

Cu înțelesul de *a tipări,* Coresi întrebuințează constant verbul *a scrie,* în epiloagele tipăriturilor sale:

„*...eu jupânul Hanășŭ Beagnerŭ... amŭ scrisŭ aceaste sfente cărți... și cu zisa jupânului Haneșŭ Beagnerŭ, scris-amŭ eu diiaconŭ Coresi...*" [6]);

---

1) G. Pascu, (recenzie asupra studiului din „Romania" al d-lui Al. Rosetti), „Convorbiri literare", an. 56, Octomvrie 1924, p. 794.

2) Id. *Coresi, Catehismele din 1559 și 1560,* „Revista critică", an. 4 (1930), a-le 3—4, pp. 196—197.

3) L. Predescu, *Diaconul Coresi,* p. 65, n'are deci dreptate când afirmă: „Confuzia e și mai mare acolo unde Coresi întrebuințează aceeași expresie pentru ambele cazuri: a traduce și a tipări".

4) I. Bianu și N. Hodoș, *o. cit.* p. 64: în epilogul Psaltirii slavo-române din 1577.

5) Id. *ib.* p. 91: în prefața Evangheliei cu învățătură din 1581.

6) Id. *ib.* p. 44: în epilogul Evangheliarului din 1561. S. Pușcariu, *Istoria literaturii române,* ed. II, 1930, p. 76, interpretează în același sens: „a scris = a editat".

„...amŭ scris cumŭ amŭ pututŭ Treteevanghelulŭ și Praxiulŭ rumâneaște... După aceaia... amŭ aflatŭ aceaste Tâlcure ale Evangheliilor... și amŭ scrisŭ cu tipariul...“ [1];

„...rumânește amŭ scrisŭ acestŭ Molitevnicŭ...“ [2];

„...începutu-se-au a se scrie aceste sfinte Psăltiri...“ [3];

„...scrisu-v'amŭ aceste Psăltiri cu otveatŭ“ [4].

Numai termenul *a tipări* (*„de le tipării“*, *„a se tipări“* și *„să tipărească“*) îl întrebuințează abia în 1581, în titlul și prefața Evangheliei cu învățătură[5].

Fiindcă deci nu pare că prologul Întrebării să se fi referit la Evangheliar ca la o carte deja tipărită, ci ca la un text pe care editorii îl știau tradus pentru a fi pus sub teascurile tiparului[6], n'avem din aceasta un motiv ca s'o datăm în anul 1560 (intervalul Mai—Dec.) sau 1560—1561, cum au făcut d-nii D. Simonescu și L. Predescu. Mai plauzibilă trebue socotită tipărirea catehismului înaintea începerii tipăririi Evangheliarului, pentru care datare cercetătorii au adus și alte argumente.

Dar d-l L. Predescu crede că mai aduce un argument:

„Mai mult: prologul Întrebării mai pomenește de episcopul Sava al Ardealului și de Efrem, arhiereul și mitropolitul Țării Românești, care au păstorat în acel timp“ [7].

Argumentul ar fi fost valabil, când acești prelați ar fi păstorit numai în anii 1560 — 61, dar Sava este cunoscut ca Episcop în Ardeal începând din anul 1557. Fiind scos din scaun prin intrigi, înainte de 10 Aprilie 1562, este reinstalat la această dată [8]. Efrem, pomenit ca Mitropolit în 1560, este urmașul lui Simion, pomenit în 1558, și înaintașul lui Daniil, pomenit în 1566 [9]. Pome-

1) Id. *ib.* pp. 51 și 518: în epilogul Tâlcului Evangheliilor din 1564. L. Predescu, *o. cit.* p. 65, citează: *„amŭ scosŭ Tetraevanghelul“*, deși înainte (p. 30) citase corect: *amŭ scris“*.

2) Id. *ib.* p. 524: în prologul Molitvenicului, al II-lea text din Cazania I-a.

3) Id. *ib.* p. 55: în epilogul Psaltirii din 1570. L. Predescu, *o. cit.* p. 65, n. 24, citează și tipăriturile slavone, însă termenul corespunzător din acestea nu lămurește accepția cuvântului românesc, iar epiloagele din *Bibliografia românească veche* sunt traduceri recente.

4) Id. *ib.* p. 64: în epilogul Psaltirii slavo-române din 1577.

5) Id. *ib.* p. 88 și 92. L. Predescu, *o. cit.* p. 65, n. 21, greșește când scrie că acest termen s'ar găsi în Tâlcul Evangheliilor și în Octoihul slavon. În Tâlc, conjectura a fost înlocuită în *Bibliografia românească veche* (p. 518) a d-lui I. Bianu și N. Hodoș, iar a doua tipăritură e slavonă (vezi mai sus, n. 3).

6) Al. Rosetti *o. cit.* p. 333; N. Drăganu, *o. cit.* „Dacoromania“, III (1923), Cluj, 1924, p. 937 și Al. Procopovici, *Arhetipul husit al catehismelor noastre luterane*, „Făt-Frumos“, Suceava, an II (1927) nr. 3, p. 79 și nr. 4, p. 105, exprimă aceeași părere.

7) L. Predescu, *o. cit.* p. 27. Cf. p. 69, unde autorul, deși scrisese altfel mai înainte, îl arată pe Efrem ca „Mitropolit al Ardealului“!

8) N. Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a Românilor*, vol. I, ed. II, 1929, p. 175.

9) Id. *ib.* p. 150.

nirea în prologul Întrebării a celor doi prelaţi nu-i de natură deci să sprijinească ipoteza d-lui L. Predescu, căci ei nu păstoresc numai între 1560—61, cum lasă să se înţeleagă d-sa.

Şi asupra originalului Întrebării creştineşti s'au emis păreri deosebite.

Hasdeu, cunoscând textul în copia aflătoare în Codicele Sturdzan, făcută de popa Grigorie din Măhaciu la 1607, credea că originalul Întrebării creştineşti, venit prin filieră slavă, este catehismul ortodox al sfinţilor Ciril din Alexandria şi Anastasiu din Antiohia, care nu se deosebeşte mult de catehismul mic al lui Luther [1]). Contestând părerea aceasta, Sbiera compara textul românesc cu cel al catehismului mic al lui Luther şi credea că poate să afirme: „am găsit o asemănare uimitoare între ele" [2]).

În 1904, ca şi în 1925, d-l Iorga credea deasemenea că originalul este german: „Catehismul a fost tradus de-a dreptul din nemţeşte, cum şi era de aşteptat [3]).

D-l Al. Rosetti, reluând comparaţia făcută de Sbiera, constata:

„Le Catéchisme roumain comparé au luthérien présente en bien des points une rédaction similaire à ce dernier, en d'autres une rédaction écourtée de ce texte. Il contient, d'autre part, des parties qui ne s'y retrouvent pas" [4]), iar mai departe:

„Nous venons de voir que seuls certains fragments du petit Catéchisme de Luther peuvent être mis à la base des rédactions roumaines analysées" [5]).

Pe baza acelor fragmente, d-sa ajungea la concluzia că textul Întrebării derivă din catehismul lui Luther, tipărit în 1529, dar nu direct, ci prin intermediare necunoscute. Aceeaşi părere o afirma şi peste doi ani, după ce constatase că redacţiunea din catehismul unguresc al lui Heltai nu corespunde cu cea românească: „Redaţiunea de pe care a fost tradus Catehismul românesc rămâne necunoscută" [6]).

D-l N. Drăganu crezuse în 1922: „este evident că între textul Întrebării creştineşti şi catehismul lui Luther e o strânsă legătură, acela nefiind decât o traducere a acestuia" [7]). Spre deosebire de

---

1) B. Petriceicu-Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, II, 1879, pp. 95-96.
2) Dr. I. G. Sbiera, *Mişcări culturale şi literare la Românii din stânga Dunării*, Cernăuţ, 1897, p, 101.
3) N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti*, I, ed. II, Buc. 1925, p. 175.
4) Al. Rosetti, *o. cit.* p. 329.
5) Id. *ib*, p. 330.
6) Id. *Catehismul Marţian*, „Grai şi suflet", vol. I, fasc. 2, Buc. 1924, p. 255.
7) N. Drăganu, *Catehisme luterane*, „Dacoromania", an. II, Cluj, 1922, p. 586.

părerea d-lui N. Iorga că traducătorul „a trebuit să fie un Român care înțelegea bine nemțește", d-l N. Drăganu credea că mai curând acesta a fost un Sas care vorbea bine românește" [1]).

Mai recent, d-l N. Drăganu precizează, întocmai ca și alți cercetători: „nici eu, care am făcut mai pe urmă cercetări în această direcție, n'am putut constata identitatea traducerii românești cu vreuna din edițiile Catehismului lui Luther ori al lui Heltai, care e prelucrat după cel al lui Luther" [2]).

În schimb, d-l N. Drăganu propune reluarea cercetărilor în direcția arătată de Hasdeu, arătând că „totuși nu se poate tăgădui apropierea relevată de Sbiera" și reluată recent de d-sa și d-l Al. Rosetti între catehismul lui Coresi și cel al lui Luther, față de care „uneori asemănarea este în adevăr izbitoare" [3]). Concluzia la care a ajuns d-sa este că „s'ar putea deci să avem a face cu o compilație făcută din catehismul ortodox și cel al lui Luther" [4]).

Neputându-se identifica originalul, d-sa aduce argumente prin care crede că se poate dovedi „cu siguranță originea săsească a celui ce a făcut compilația, deoarece săsismele care se găsesc în ea, cu toate îndreptările obicinuite ale lui Coresi, nu se mai pot pune în sarcina copiștilor" [5]). Teoria săsismelor, argumentată bogat și în alte lucrări ale d-lor N. Drăganu și C. Lacea, deși alcătuia o puternică susținere a comparației cu catehismul german făcută de d-l Al. Rosetti, a fost combătută chiar de d-sa și, în același timp, de d-l I. Bărbulescu [6]), pentru motivul, exemplificat amănunțit, „că aceste particularități pot fi explicate în afară de limba săsească, pentru că ele apar și în texte scrise de Români" [7]).

În legătură cu unele săsisme semnalate în catehismul lui Coresi, fără a le contesta principial, vom face câteva observații în cele ce urmează. Chestiunea rămâne să fie încă discutată și d-l N. Drăganu a promis că va răspunde obiecțiunilor făcute [8]).

---

1) Id. *ib.* p. 586.
2) Id. *o. cit.* „Dacoromania", an. III, Cluj, 1924, p. 932.
3) Id. *ib.* p. 932
4) Id. *ib.* p. 933.
5) Id. *ib.* p. 933.
6) I. Bărbulescu, *Curentele literare la Români în perioada slavonismului cultural*, 1928, pp. 77—102. Critica fusese făcută întâi în „Arhiva", XXXII, 1925, nr. 1, p. 1 ș. u.
7) Al. Rosetti, (recenzie), „Grai și suflet", vol. II, fasc. 1, Buc. 1925, p. 174.
8) N. Drăganu, în „Omagiu lui I. Bianu", Buc. 1927, p. 143, n. 3.

Spre deosebire de toți acești cercetători, care datau alcătuirea sau traducerea în românește a Întrebării creștinești în secolul al XVI-lea, d-l Al. Procopovici ajunge la concluzia că „din traducerea unui catehism slav cu modificări husite" a rezultat, în secolul al XV-lea, arhetipul textului care apoi a fost „prelucrat, cu oarecare schimbări în predoslovie și altele făcute în corpul cărții după Micul Catehism luteran, în ediția tipărită la Brașov în 1559 și poate încă în ediția sibiiană din 1544" [1]).

Această concluzie a fost urmată de o polemică între d-l Al. Rosetti și d-l Al. Procopovici, fiecare apărându-și punctul de vedere și menținându-și neschimbată concluzia [2]).

Este adevărat că d-l Al. Procopovici n'a semnalat presupusul catehism slav care să susțină concluzia sa, însă aceasta reprezintă deducția logică din chiar unele observații făcute de ceilalți cercetători. Dacă acele observații sunt întemeiate, atunci tot atât de întemeiată apare și concluzia d-sale. În paginile ce urmează, cu tot respectul ce-l datorăm atâtor cercetători literari, care au ilustrat știința românească, credem că va fi permis și unui cercetător tânăr să încerce identificarea unora din izvoarele Întrebării creștinești, de natură să aducă un punct nou de vedere în discuția ce urmează.

Întrebarea creștinească cuprinde, după un prolog (pp. 1—3) justificator al apariției sale, lămurirea preliminarie a îndatoririlor creștinești (pp. 5—7) și materia propriu zisă (pp. 7—22) alcătuită din cinci părți (vezi p. 7):

1. „*zeace porânceale ale lu Dumnezeu*" (decalogul);
2. „*credința creștinească*" (crezul);
3. „*Tatălŭ nostru*" (din Evanghelia lui Matei);
4. „*botezulŭ*";
5. „*cuminecătura*" } (citatele evanghelice care justifică aceste taine).

Fiecare dintre aceste părți este însoțită de explicări catihetice sub formă de întrebări și răspunsuri.

---

1) Al. Procopovici, *o. cit.* p. 110.

2) Al. Rosetti, (recenzie), „Grai și suflet", vol. III, fasc. 2, Buc. 1928, pp. 460—62;

Al. Procopovici, (recenzie), „Revista filologică", an. II, n-rele 1—2, Cernăuți, 1928, pp. 211—214;

Al. Rosetti, (recenzie), „Grai și suflet", vol. V, fasc. 2, Buc. 1933, p. 356.

Prologul a fost socotit de d-l Al. Procopovici ca păstrând, în copia din manuscrisul Marțian, forma arhetipului husit [1]), însă avem de observat:

I. prologul se înțelege că se raportă mai de grabă la răspândirea prin tipar a textului, așa precum se vede din pasajul următor (citat din catehismul lui Coresi, cu limba nerotacizantă, însă având cuprinsul identic): „*După aceaia vă rugămŭ toți sfinți părinți, ore vlădici, oare episcopi, oare popi, în cărora mână va veni aceastea cărți creștinești cumŭ mainte să ceteaşcă, necetindŭ să nu judece nece să săduiască*“ [2]);

II. astfel de proloage se scriu numai pentru tipărituri;

III. termenul „cărți“ se raportă mai obișnuit la tipărituri, decât la texte manuscrise;

IV. pasajul citat este identic și în epilogul Evangheliarului românesc din 1561 al lui Coresi. Nimeni n'a susținut că epiloagele din tipăriturile românești ale lui Coresi, scrise într'o limbă mai clară (după unii cercetători chiar mai nouă decât a textului tradus), n'ar fi fost redactate cu ocazia tipăririi;

V. lipsa numelui mitropolitului Efrem din prologul copiei aflătoare în manuscrisul Marțian, în caz când aceasta nu derivă din ediția sibiiană dela 1544, bănuită identică celeia a lui Coresi, s'ar explica prin faptul că acest nume, fiind necunoscut în secolul al XVII-lea, când s'a copiat textul, a fost înlocuit cu dăruirea în numele Sfintei Treimi.

Dacă este adevărat că prologul se raportă la o tipăritură și fiindcă nu se poate admite existența unei tipografii românești în secolul al XV-lea, credem că acest prolog nu poate constitui un argument despre existența arhetipului husit.

În ceea ce privește comparația făcută cu catehismul luteran, avem de observat că acesta e mult mai mare decât Întrebarea creștinească, iar ediția modernă folosită de Sbiera prezintă deosebiri față de edițiile vechi. Concluzia lui Sbiera că originalul catehismului românesc este cel german al lui Luther s'a considerat îndreptățită mai ales pentru motivele: 1) în ambele catehisme materia este împărțită în cinci părți; 2) spre deosebire de forma

---

1) Al. Procopovici, *o. cit.* p. 109.

2) I. Bianu, *Întrebare creștinească*, Buc. 1925, p. 3.

curentă a decalogului, în ambele catehisme porunca I-a este unită cu a II-a, fără numerotare schimbată; 3) botezul și cuminecătura sunt justificate prin texte aproape identice.

Toate aceste argumente cad dacă se urmărește alcătuirea și a altor catehisme. Într'adevăr, împărțirea materiei în cinci părți nu se află numai în catehismul lui Luther, ci este specificată și în altele, în care cele șapte taine alcătuesc una din părți, de exemplu în catehismul catolic al lui Canisiu [1]) sau în al lui Ioann Leameni, „Vlădicul Făgărașului și a toată țara Ardealului" [2]). Într'unele catehisme luterane, materia este împărțită în șase părți, între care și taina Sfântului Maslu. Un asemenea catehism luteran, tipărit pe vremea lui Coresi, se află și în biblioteca Academiei Române [3]).

S'a considerat Întrebarea creștinească drept un catehism luteran, însă doar puțin sprijină această denumire. Este drept că se pomenesc numai două taine, însă nu se arată că nu se admit celelalte cinci. Nu-i o combatere, ci numai o omisiune. Omisiunea la tipărire a unor taine, fără să se arate că trebue omise și în vieață se află și în alte catehisme [4]). Ar fi să acuzăm pe nedrept de protestantism pe Mitropolitul Ștefan al Țării Românești și pe Matei Basarab care au tipărit în 1651, la Târgoviște, lămuriri numai pentru două taine (Botezul și Sfântul Mir) [5]). Contopirea primelor două porunci ale decalogului este un fapt frecvent în catehismele vechi. Așa se află în decalogul catehismului lui Canisiu.

Asemănarea decalogului, crezului [6]), Tatălui nostru și a pasa-

---

1) Petri Canisii Societatis Iesu Theologi *Catechismus Graecolatinus*, Ingolstadii Anno 1618. Acest catehism a fost tradus și tipărit și în românește în 1636 și 1703.

2) *Catechismul cel mare* sau Învățătură Creștinească. Cu întrebări și răspunsuri alcătuit și acum a șasa oară tipărit, Blaj, 1836.

3) *Kurtze Fragen und Antwort* oder die Sechs Heuptstück des heiligen Catechismi Doctoris Martini Lutheri, Regenspurg, 1582. Cf. și *Catechesis minor* D. Martini Lutheri cum versione graecolatina et explicatione usitata, Argentorati [= Strassburg], 1586 și ediții mai noi germane și latine.

4) *Catechismi graeci capita*, cum symbolis Nicaeno et Athanasiano et cantico Ambrosii et Augustini, Erfurti, 1610. [Împărțirea: I. decalogul; II. simbolul Apostolilor; III. Tatăl nostru; IV. Sfântul Botez; V. Sfântul Maslu; VI. Sfânta Cuminecătură].

5) I. Bianu și N. Hodoș, *o. cit.* p. 178: Mistirio sau sacrament.

6) *Kurtze Fragen und Antwort*, 1582, prezintă alt simbol al credinței, compus din trei articole, deosebite de cele din *Întrebarea creștinească*, în care indicația (p. 12) că înfățișează simbolul celor 12 Apostoli este greșită.

jelor care justifică botezul sau cuminecătura este numai aparentă, întru cât ele reprezintă traducerea aceloraşi texte (ultimele trei din Noul Testament). Catehismele creştine scrise în oricare altă limbă ar apărea tot atât de asemănătoare, căci din ele nu pot lipsi textele arătate ca traduse din limba germană.

În realitate însă, se pot observa deosebiri de traducere:

Catehismul luteran:	*Întrebarea creştinească:*
„Das erste *Gebot*...	„Deîntăi [lipseşte *poruncă*]...
Du *solt* [= solst] nicht *ander* Götter haben...	*Pre lângă mine* Dumnezei *striini* să n'aibi...
Vom Sacrament der heiligen Tauffe...	Botezul...
Unser Herr Jhesus Christus *in der Nacht da er verraten ward*[1]...	Domnul *Dumnezeu* Is. Hs. *după cină*[2])...
dieser *Kelch* ist das Newe Testament *in* meinem Blut...	acesta este singele meu *de* lege noao...
zur Vergebung der Sünden...	derept *multe* să vă se iarte păcatele...
Unser *teglich* Brodt...	Pita noastră *săţioasă*...
etc.	etc.

Deci chiar unde este vorba numai de traducerea în cele două limbi a aceloraşi pasaje, se pot constata **interpretări deosebite**, care dovedesc că textele **nu sunt în raport de dependenţă**. Pe lângă aceste deosebiri, catehismul german cuprinde pasaje întregi cu explicări ce lipsesc din Întrebarea creştinească. Textele decalogului, crezului şi Tatălui nostru sunt întrerupte în catehismul luteran de tâlcuiri lungi, intercalate **între** porunci, articole sau versete, pe când în catehismul lui Coresi cele câteva explicaţii urmează **după** textul rugăciunilor şi sunt deosebite.

Pentru toate aceste motive, credem că nu se mai poate socoti catehismul german ca original sau măcar ca izvor parţial pentru Întrebarea creştinească.

În legătură cu această discuţie asupra găsirii izvoarelor Între-

1) Pasajului din catehismul luteran îi stă la bază textul din epistola I (11, 23—25) către Corinteni a Apostolului Pavel. Citatele sunt în ortografia originală.

2) Pasajului din Întrebarea creştinească îi stă la bază textul din Evanghelia lui Matei (zac. 106).

bării, se impunea şi o cercetare comparativă între pasajele textului propriu zis al acestei tipărituri şi cele corespunzătoare ale Evangheliarului din 1561, de al cărui text nu poate fi complet independent şi pentru următoarele motive:

1. în prologul Întrebării se arată că Evangheliarul era cunoscut în forma tradusă din slavoneşte;

2. existenţa în româneşte a Evangheliarului se arată, în acelaşi timp cu a catehismului, datorită aceloraşi „creştini buni";

3. citatele în favoarea limbii naţionale sunt identice, având unele expresii ce nu se mai găsesc în epiloagele tipăriturilor următoare (se menţionează numărul la „capete", nu la zaceale; se compară 5 cuvinte înţelese cu „10 mie" neînţelese, nu cu „un întunerec").

Aceasta cu atât mai mult cu cât, după cum a arătat Sbiera, s'a constatat „neasemănare şi disparitate" faţă de catehismul grec, presupus de Hasdeu, iar cercetările de-a găsi un original german sau unguresc mai asemănător au fost zădarnice [1]).

D-l N. Iorga semnalase asemănarea unor pasaje, însă nu între ale Evangheliarului şi Întrebării, ci între ale primului şi ale copiei din 1607 a lui Grigorie din Măhaciu, care se presupunea făcută după catehismul din 1544 [2]). Presupunerea aceasta era firească în 1904, deoarece d-sa credea într'un arhetip husit al Evangheliarului, iar Întrebarea ca tipăritură încă nu se descoperise.

Deşi unii cercetători ca d-nii N. Drăganu şi Al. Rosetti au menţionat observaţia în privinţa asemănării pasajelor făcută de d-l N. Iorga, totuşi, ca şi autorul ei, care credea într'un original german, se pare că nu i-au dat importanţa cuvenită, folosind-o nu în legătură cu catehismul din 1544, necunoscut încă sigur ca text, ci cu Întrebarea creştinească, al cărei text se găseşte şi în copia din 1607, făcută de Grigorie din Măhaciu. De aceea şi-au îndreptat cercetările mai ales spre aflarea unui original german sau unguresc, pe care însă nu l-au descoperit.

Mult mai asemănătoare cu pasajele Întrebării creştineşti se prezintă cele ale Evangheliarului, din care primele par reproduse, chiar dacă s'ar presupune un **model străin** pentru ceea ce trebue

---

1) Al. Rosetti, *o. cit.* p. 330 şi N. Drăganu, *o. cit.* „Dacoromania", III 1924, p. 932.

2) N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a Românilor până* la 1688, Buc. 1904, p. 66. Cf. id. *Istoria literaturii româneşti*, I, ed. II, Buc. 1925, p. 175.

să cuprindă un catehism. Fiindcă nu s'a mai arătat raportul dintre Evangheliar și Întrebarea creștinească, mai ales prin compararea pasajelor corespunzătoare, vom încerca să le punem, pe rând, în paralelă.

În Întrebare, se arătă locul Tatălui nostru în Evanghelie cu aceleași indicații ca ale Evangheliarului lui Coresi: „Mathei 106 și Luca 55 glava" [1]. Tatăl nostru din Întrebare reproduce însă textul în forma din Evanghelia lui Matei, iar nu din a lui Luca. Pagina din Întrebare cuprinzând textul Tatălui nostru parcă este tăiată din Evangheliar, atât de asemănător sunt culese cuvintele cu aceleași slove mari și distincte, dar cam grosolan tăiate, din ambele tipărituri, asemănându-se adesea până și în accentele chirilice. Însuși Hasdeu observase despre slovele copiei lui Grigorie din Măhaciu: „toate imitează caracterele de tipar, și ar fi interesant de a le compara cineva în această privință anume cu Evangheliarul lui Benkner dela 1560" [2]. Asemănarea slovelor credem că formează încă un argument că această copie s'a făcut după catehismul lui Coresi, nu după ediția dela 1544.

Întrebarea creștinească, p. 16:	*Evangheliar* [3], Matei, zac. 16:
„Tatălŭ nostru ce ești în ceri, sfințească-se numele tău, să vie înpărăție ta, fie voia ta cumŭ în ceri așa și pre pământŭ. Pita noastră sățiosă dă-ne noao astăzi, și iartă noao greșalele noastre, cumŭ ertămŭ și noi greșiților noștri, și nu ne duce în năpaste, ce ne izbăvească pre noi de hitleanulŭ, că a ta e înpărăție și putearea și slava în vecie. Aminŭ.	*Tatălŭ nostru ce ești în ceriure, sfințească-se numele tău, să vie înpărățiia ta, să fie voia ta cumŭ în ceri așa și pre pământŭ. Pâinea noastră sățioasă dă-ne noao astăzi, și iartă noao greșalele noastre, cumŭ ertămŭ și noi greșițilorŭ noștri, și nu ne duce în năpaste, ce ne izbăvește pre noi de hitleanulŭ, că a ta iaste înpărățiia și putearea și slava în veacŭ. Aminŭ.*

1) I. Bianu, *Întrebare creştinească*, Buc. 1925, pp. 15—16.
2) B. P. Hasdeu, *o. cit.* p. 96.
3) Exemplarul folosit este din biblioteca Academiei Române.

Deosebirile între ambele forme sunt [1]:

Întrebarea creştinească:	*Evangheliar:*
în ceri (de două ori)	*în ceriure* (dar şi *în ceri*)
să vie... fie	*să vie... să fie*
înpărăţie (de două ori)	*înpărăţiia* (de două ori)
pita... săţiosă	*pâinea... săţioasă*
a ta e... vecie	*a ta iaste... veacŭ*

Cu toate aceste deosebiri, explicabile în două scrieri şi tipărituri deosebite, textele sunt totuşi într'o formă care indică descendenţa din aceeaşi traducere.

D-l N. Drăganu, studiind limba Întrebării creştineşti, a înregistrat aproape toate aceste deosebiri între săsismele textului [2]. Deosebiri sintactice şi fonetice în textul Tatălui nostru, ca exemple de săsisme, s'au crezut:

I. „Lipsa articolului la substantivul determinat de un atribut: *să vie înpărăţie ta;* dar *fie voia ta.*

II. Nu se articulează substantivul întrebuinţat ca subiect: *a ta e înpărăţie*" [3].

III. „Confundarea lui *o* cu *oa: săţiosă*" [4].

Pentru primul caz de săsism, însuşi d-l N. Drăganu a arătat şi un exemplu deosebit *fie voia ta,* în care substantivul este articulat, precum mai sunt multe în textul Întrebării: *Evanghelia lu Hs.* (p. 1), *sfinţii părinţi* (p. 3) etc. D-l N. Drăganu a citat

---

1) Nu s'au notat în transcrierea textelor şi particularităţile grafice, fiindcă nu s'a ajuns la înţelegere generală dacă au şi o valoare fonetică. S'a luat ca model procedarea d-lor S. Puşcariu şi Al. Procopovici în ediţia critică făcută Evangheliei cu învăţătură.

2) Semnalăm strecurarea unei greşeli: primul exemplu de săsism dat de d-l N. Drăganu, *o. cit.* „Dacoromania", III, Cluj, 1924, p. 933, confundarea consonantei sonore cu cea nesonoră: *z-au scris* = „s'au scris", nu există în realitate, căci în prologul Întrebării lectura corectă este *de-au scris,* nu *de z-au scris.* De această greşeală însă nu poate fi învinuit d-l N. Drăganu, deoarece lectura greşită a fost reprodusă din textul Întrebării publicat în comunicarea lui A. Bârseanu la Academia Română (*o. cit.* p. 4), fiind în aceasta probabil o greşală de tipar, iar în anul 1924, când s'a publicat recenzia din „Dacoromania", încă n'apăruse ediţia în facsimile a d-lui I. Bianu. Greşala din reproducerea lui A Bârseanu a fost semnalată şi de d-l G. Pascu, *o. cit.* „Revista critică", an. 4, 1930, p. 197, însă fără raportare la lucrarea d-lui N. Drăganu.

3) Id. *ib.* p. 934.

4) Id. *ib.* p. 935. Exemplul este luat de d-l N. Drăganu din manuscrisul Marţian, însă se află şi în Tatăl nostru din Întrebare.

ca săsism forma *sfinţi părinţi* (p. 1), care poate fi o greşeală de tipar.

Pentru al doilea caz, se poate observa că în textul Întrebării se află şi exemplul de articulare a substantivului întrebuinţat ca subiect: *derept multe să vă se iarte păcatele* (= „pentru ca multe păcate să vi se ierte") [1]. În plus, Tatăl nostru din copia Evangheliarului făcută de Radu Grămaticu [2] pe care d-l S. Puşcariu a arătat-o derivând din originalul Evangheliarului lui Coresi, are chiar această formă: *înpărăţie*. Se poate ca în Întrebare forma să fi trecut din Evangheliar, în care s'a îndreptat apoi, cu ocazia tipăririi. Este drept însă că d-l N. Drăganu crede că izvodul lui Radu a fost scris de un Sas [3], totuşi multe dintre exemplele de săsisme din Întrebare se găsesc şi în Evangheliar. Cu ocazia arătării cazului al doilea, se mai observa, ca exemplu de săsism, şi nearticularea substantivului întrebuinţat ca obiect determinat: scoasemŭ zeace cuvinte (= „cuvintele") [4]. Nu ştim dacă ar fi părut naturală limbii române de atunci conjectura propusă, deşi se arată atestarea ei şi în manuscrisul Marţian. Pe lângă această arătare, de natură tocmai să infirme, având în vedere că manuscrisul se presupune copiat de un Sas [5], chiar în Întrebare se găsesc şi exemple de articulare: „*deade Dumnezeu zeace cuvintele*" (p. 9), deci întocmai în felul conjecturii din paranteză propusă de d-l N. Drăganu, şi *ne va erta toate păcatele* (p. 11) etc.

Cazul al treilea de săsism a fost menţinut de Coresi chiar în 1581, când a retipărit Tatăl nostru la sfârşitul Evangheliei cu învăţătură [6], însă aceasta s'ar explica prin faptul că s'a reprodus textul din Întrebarea creştinească. El este unul din fenomenele fonetice pentru care d-l Al. Rosetti, contestând părerea d-lor N. Drăganu şi C. Lacea în chestiunea săsismelor, cita

---

1) Cf. mai departe în prezenta lucrare.

2) M. Gaster, *Crestomatie română*, I, Leipzig şi Bucureşti, 1891, p. 10. Cf. S. Puşcariu şi Al. Procopovici, *o. cit.* p. 561.

3) N. Drăganu, *Manuscrisul liceului grăniceresc „G. Coşbuc" din Năsăud şi săsismele celor mai vechi manuscrise româneşti*, „Dacoromania", III (1923) Cluj, 1924, p. 499. Catehismul Marţian, deşi e copiat de un Sas, are: *înpărăţiia*.

4) Id. „Dacoromania", III, p. 934.

5) Id. *ib.* p. 935.

6) Cf. ediţia critică a d-lor S. Puşcariu şi Alexie Procopovici, p. 561.

exemple din texte scrise în Ardeal, Maramureş, Bucovina, Moldova şi Ţara Românească [1]).

În rezumat, se poate observa că pentru primele două cazuri de săsisme, în Întrebare se află şi exemple contrarii, iar cazul al treilea este contestat.

Din lexicul Întrebării creştineşti, *hitleanul* şi *păhar*, adăugate celorlalte elemente ungureşti pentru a conchide: „Traducătorul Sas deci ştia şi ungureşte" [2]), nu par concludente, deoarece se găsesc şi în Evangheliar, în aceleaşi pasaje, primul la Matei şi Luca (în Tatăl nostru), iar al doilea la Matei, zač. 108, Marcu, zač. 64 şi Luca, zač. 108. De altfel, *păhar* nici nu-i cuvânt de origine ungurească, ci slavă [3]). Cuvintele puteau fi întrebuinţate şi de către un Român. Aceeaşi părere exprima mai înainte şi d-l N. Drăganu despre aceste cuvinte: „nu spun nimic în această privinţă, fiind generale în limba poporului român din Ardeal în timpul când s'a făcut traducerea textului Întrebării creştineşti" [4]). Aşa se explică faptul că în Evangheliarul lui Coresi este foarte frecvent cuvântul *hitlean*. În afară de cazurile citate se mai află la Matei, zač. 18, 20, 29, 105; Marcu, zač. 29, 43 (hitleşug); Luca, zač. 95; Ioan, zač. 10; etc.

D-l N. Drăganu credea că „traducătorul Catehismului luteran cunoştea Evanghelia întorsurii de demult din care a păstrat şi în redacţia sa pe *hitleanul*" [5]) şi, deoarece numai în timpul mişcării husite sau a reformaţiunii *hitlean* (= necredincios) a putut să însemne şi *diavol* (sau *cel rău)*, s'ar bănui „că cea mai veche formă de Tatăl nostru a putut să se traducă subt influenţă husită" [6]). Deşi această părere era favorabilă tezei d-lui Al. Procopovici, totuşi d-sa a combătut-o, ajungând la concluzia că „este prin urmare cel puţin foarte explicabil ca traducătorul celui dintâi catehism românesc, anterior anului 1544, să-i fi venit în minte chiar cuvântul *hitlean*, când trebuia să-i găsească un corespondent eufemismului slav" [7]).

---

1) Al. Rosetti (recenzie), „Grai şi suflet", vol. II, fasc. 1, Buc. 1925, p. 176.
2) N. Drăganu, *o. cit.* „Dacoromania", III, 1924, p. 935.
3) Th. Capidan, în „Dacoromania", III, p. 223.
4) N. Drăganu, *o. cit.* „Dacoromania", II, 1922, p. 586, n. 1.
5) Id. *o. cit.* „Dacoromania", II, 1922, p. 587.
6) Id. *o. cit.* „Dacoromania", IV, 2, 1927, p. 1140.
7) Al. Procopovici, *o. cit.* p. 78.

Ambii cercetători au ajuns deci la concluzia că acest cuvânt se datoreşte „traducătorului catehismului", cu deosebirea că primul îl socoteşte reminiscenţă din Evangheliar, iar al doilea din graiul zilnic. S'a ajuns la această concluzie, deoarece cuvântul a fost privit izolat, nu în context, însă prezenţa lui în Tatăl nostru din Întrebarea creştinească nu se poate separa de restul textului comun între Evangheliar şi catehism. De aceea credem că însuşi acest cuvânt este un argument în plus că Tatăl nostru din catehism este luat din Evangheliar, deci datorit traducătorului acestuia, iar nu unui presupus traducător al catehismului.

Descendenţa din Evangheliarul lui Coresi ar putea fi confirmată şi de către formele corespunzătoare din Evangheliarul slavon. N'avem la îndemână un Evangheliar tipărit (ediţia din 1512 a lui Macarie sau cea din 1562 a lui Coresi), deoarece exemplarele Academiei Române au fost trimese la Moscova, în timpul războiului, iar despre exemplarul bisericii Sfântul Nicolae din Braşov am fost informaţi de d-l dr. Sterie Stinghe că s'a pierdut. Prin anul 1926, se pare însă că exemplarul se mai afla încă, deoarece a fost semnalat ca existând „în podişorul femeilor" [1]. D-l Predescu, după indicaţia dela 1903 din *Bibliografia românească veche*, a afirmat că la Academia Română se află un exemplar din Evangheliarul slavon tipărit de Coresi la 1562 [2], la fel cum a afirmat şi despre exemplarele altor tipărituri trimese la Moscova. D-l Simonescu, rectificând informaţia [3], a primit răspunsul: „D-l S. iar minte. Îl trimet la Bibl. rom. veche" [4]. În lipsa unei tipărituri, ne folosim de textul unui Evangheliar slavon manuscris, copie din secolul al XVI-lea, făcută în vreuna din mânăstirile din Ţara Românească [5]. Copia e bine scrisă, cu foarte frumoase frontispicii şi iniţiale ornate şi colorate, deosebite de cele din tipăriturile noastre, dar întru câtva asemănătoare cu cele reproduse în facsimile după diferite manuscrise din ţară de către d-l S. Puşcariu [6]. Presupunem că textul acestui Evan-

---

1) George Urzică-Cluj, *Începutul primelor tipografii româneşti până la 1823*, „Almanahul graficei române 1926", Craiova, p. 185.
2) L. Predescu, *o. cit.* p. 51.
3) D. Simonescu, *o. cit.* p. 8.
4) L. Predescu, *Între nepricepere şi ştiinţă*, p. 9.
5) *Ms. 178* din biblioteca Academiei Române.
6) S. Puşcariu, *Istoria literaturii române*, Sibiu, 1930, pp. 31, 72 etc.

gheliar este identic cu cel din ediția lui Macarie, după cât am putut constata din comparația cu paginile publicate în facsimile în *Bibliografia românească veche.*

Astfel, spre deosebire de textul catechismului luteran, găsim în Tatăl nostru din acest Evangheliar forme mai corespunzătoare celor din Evangheliarul și catehismul lui Coresi:

Catehismul luteran:	*Evangheliar slav,* f. 26a:	*Ev.* și *Întreb. creșt.*:
Unser teglich Brodt	Хлѣбъ нáшь насѫщь	Pâinea (pita) noastră sățioasă (sățiosă)
von Übel	ѿ лѫкáваго	de hitleanul

Față de particularitățile din Întrebare, ceea ce pare de reținut este că textul Evangheliarului tipărit prezintă îmbunătățiri. Astfel exprimă: *să vie*,. *să fie* mai simetric decât în Întrebare, în care *fie* este lipsit de conjuncția *să.* Ardelenismul *pita,* reprodus în Întrebare poate după Evangheliar, căci aceasta îl întrebuințează în alte pasaje, și datorit traducătorului, a fost înlocuit prin cuvântul *pâinea,* de accepțiune mai generală. Neeufonia din *a ta e* s'a înlocuit firesc prin *a ta iaste.*

Toate aceste îmbunătățiri ale textului din Evangheliar se găsesc și în textul Tatălui nostru din Molitvenicul tipărit în 1564 [1]), care nu reprezintă deci o reproducere după Întrebare, cum cred d-nii N. Drăganu [2]) și Al. Rosetti [3]). Este drept însă că afirmațiile au fost făcute înainte ca textul Întrebării să se fi reprodus de către A. Bârseanu și d-l I. Bianu. D-l Drăganu presupune că Tatăl nostru din Evangheliar a fost împrumutat „mai curând după ediția I dela 1544 a Catehismului luteran decât după a doua" [4]). Nu vedem motivele pentru care traducătorul Evangheliarului n'ar fi tradus Tatăl nostru odată cu restul textului sau pentru ce s'ar fi înlocuit prima traducere, făcută după originalul slavon.

Cât despre textul Tatălui nostru din Evanghelia cu învățătură din 1581, este evident îndreptățită părerea lui Hasdeu și a d-lui N. Drăganu care l-au socotit împrumutat din Întrebare.

Pentru justificarea botezului, textul Întrebării se sprijină pe

---

1) I. Bianu și N. Hodoș, *o. cit.* p. 525, reproduc textul.
2) N. Drăganu, *Catehisme luterane,* „Dacoromania", an. II, Cluj, 1922, p. 586.
3) Al. Rosetti, *o. cit.* „Romania", XLVIII, 1922, p. 326, n. 1: „Le Pater noster de ce livre [Molitvenic] reproduit celui du Catéchisme de 1559".
4) N. Drăganu, *o. cit.* p. 587.

două citate din Evangheliile lui Matei şi Marcu: *„Botezulŭ cum au scrisŭ sfântulŭ Mathei evanghelistŭ, capŭ mai apoi... şi iară zise în Evanghelie lu Marco, capŭ mai apoi“* [1].

Prin cuvintele *cap mai apoi* se înţelege capitolul dela sfârşitul Evangheliei. D-l N. I o r g a presupune: „mai apoi“ = „am letzten“[2], însă avem şi expresia românească *vremea de apoi*. Faptul că sunt citate ambele Evanghelii are importanţă, căci pare de natură să aducă o explicaţie asupra unei deosebiri dintre textul Întrebării şi cel al Evangheliarului.

Întebarea creştinească, p. 20:	*Evangheliar*, Matei, zač. 116:
„Păsaţi în toată lumea, învăţaţi toate limbile, botezaţi-i în numele Tatălui şi Fiiului şi Duhului sfântŭ“	*„Păsaţi <în toată lumea> învăţaţi toate limbile, botezaţi ei în numele Părintelui şi alŭ Fiiului şi alŭ sfântului Duhŭ“*,

Cuvintele din paranteză lipsesc în Evanghelia lui Matei şi au fost reproduse din Evanghelia lui Marcu, zač. 71, care este citată în Întrebare (*„Marco, capŭ mai apoi“*). Forma *Marco* în loc de *Marcu* se află şi în Evangheliar, în titlul Evangheliei, de unde probabil a fost luată.

Precum se vede, textele sunt asemănătoare, cu deosebirea mai însemnată că în Întrebare sunt în plus câteva cuvinte *(în toată lumea)*, însă acestea par reproduse din capitolul Evangheliei lui Marcu, citat tot pentru justificarea botezului şi care cuprinde un început asemănător: „Păsaţi în toată lumea“.

Această ipoteză poate fi luată în consideraţie prin faptul că, în continuarea pasajului din Evanghelia lui Matei, reproducându-se pasajul capitolului citat al Evangheliei lui Marcu, i s'a omis tocmai începutul, deoarece nu mai era nici un rost să se repete îndemnul *(păsaţi)*, iar cuvintele în plus *(în toată lumea)* s'au adăugat primei citări, clarificând-o.

In pasajul Întrebării, reprodus acum în paralelă, d-l N. D r ă g a n u a găsit ca exemplu de săsism particularitatea schimbării genului din: *„învăţaţi* **toate limbile,** *botezaţi-***i**“ [3]. Chiar admisă ca săsism, citata neacordare în gen a substantivului cu pronumele nu poate

1) I. Bianu, *Întrebare creştinească*, p. 20.
2) N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti*, I, 1925, p. 175.
3) N. Drăganu, o. *cit.* „Dacoromania“, III, 1924, p. 934.

fi concludentă pentru Întrebare, deoarece se află şi în Evangheliar, din care se vede, *şi mai mult prin aceasta*, că s'a reprodus pasajul. Dacă s'ar admite că neacordarea din Evangheliar este săsism, cu atât mai mult exemplul din Întrebare ar părea mai nesusţinut pentru concluzia că alcătuitorul sau traducătorul ei a fost Sas. Dar nici în Evangheliar neacordarea nu pare săsism, deoarece prezenţa ei s'ar putea explica printr'o eroare a traducătorului din cauza sistemului de traducere întrebuinţat. D-l Ilie Bărbulescu a arătat că şcolile de cultură slavă se deosebeau după felul cum cereau să se facă traducerile: sau traducând cuvânt de cuvânt, fără preocuparea de a stabili legătura dintre ele, sau traducând frazele în întregime [1]. Sistemul al doilea era evident mai anevoios, deşi mai bun.

Traducătorul în limba română al Evangheliarului, urmând primul sistem de traducere, a tradus cuvânt de cuvânt, făcând numeroase greşeli, care dovedesc că nu se preocupa mult de înţelesul frazei, precum a arătat d-l P. V. Haneş [2]. Pe lângă exemplele ce s'au dat despre felul traducerii, putem adăuga acest caz nou al neacordării, care s'a produs prin faptul că substantivul românesc este de alt gen decât cel slavonesc, fapt ce n'a fost observat de traducător ca să schimbe şi genul pronumelui.

Intr'adevăr, în Evangheliarul slavon găsim expresia вьсѧ ѩзыкы, крстѧще ихь (= toate limbile, botezaţi-le) [3], în care pentru substantivul românesc de genul feminin *limbă* (= limbă vorbită sau popor) corespunde un substantiv slavon de genul masculin cu aceleaşi înţelesuri. În originalul slav, pronumele care urmează se acordă cu substantivul său, deci este de genul masculin, iar traducătorul în româneşte a redat forma corespunzătoare acestui gen *(ei)*, fără să observe neacordarea cu substantivul feminin *limbă*.

Celelalte deosebiri din Evangheliar: *părintelui* în loc de *tatălui* (în Evangheliar se întrebuinţează şi acest cuvânt: cf. *Tatăl* nostru) şi adăugarea articolului posesiv (*al* fiiului) pot fi modificări în timpul tipăririi.

---

1) Ilie Bărbulescu, *Curentele literare la Români în perioada slavonismului cultural*, Buc. 1928, pp. 164—174 şi 375—382.
2) P. V. Haneş, *Studii şi cercetări*, Buc. 1928, pp. 100—102 şi 107—109.
3) *Ms. 178*, f. 107 a. Cf. B. Conev, *Evanghelia din Vraţa* (în bulg.), Sofia, 1914, p. 172.

Citatul din Evanghelia lui Marcu, prin care se justifică botezul, în Întrebarea creştinească se află reprodus în două locuri, cu oarecare modificări:

Întrebare, p. 1:	*Intrebare*, pp. 20—21:
„*Cine va creade şi se va boteza ertatŭ va fi, cine nu va creade* nece se va boteza *peritŭ va fi*".	„*Cine va creade şi va fi botezatŭ ispăsitŭ va fi, cine* iară *nu va creade peritŭ va fi*".

Citatul acesta este prea scurt pentru ca să se poată trage concluzii pe baza lui, totuşi se pare că e din acelaşi izvor, cu mici modificări ce dovedesc că în tipărire se făceau corectări. În orice caz, cuvintele „*nece se va boteza*" sunt evidente adăugări în prolog pentru a întări, prin contrast simetric, ideea din partea afirmativă a citatului, căci în textul corespunzător al Evangheliei nu se găsesc. D-l S. Puşcariu crede că după felul de gândire săsesc e întrebuinţat şi *iară* (= aber)[1], însă citatul din catehism se găseşte în formă aproape identică, împreună cu *iară*, în Evangheliar (Ioan, zač. 10: „Cine va creade întru elŭ nu va fi osânditŭ, *iară* cine nu va creade osânditŭ iaste". În zaceala următoare este vorba chiar de botez), încât, dacă ne este permis, bănuim mai de grabă o influenţă a acestuia.

In Evangheliarul din 1561 (Marcu, zač. 71) citatul se găseşte într'o formă asemănătoare: „cine va creade şi se va boteza mântuitŭ va fi, cine nu va creade osânditŭ va fi".

Deosebirile mai însemnate între aceste trei forme sunt de lexic:

Întrebare, p. 1:	*Intrebare*, pp. 20-21:	*Evangheliar*:
ertatŭ	ispăsitŭ	mântuitŭ
peritŭ	peritŭ	osânditŭ

dar ele par mai de grabă modificări în timpul tipăririi decât prin traduceri deosebite, căci prin cuvintele Evangheliarului alternativa se pune într'un contrast mai evident.

Mai potrivită pentru concluzii pare însă compararea mai lungului citat evanghelic despre cuminecătură din Întrebare cu pasajul corespunzător din Evangheliar.

Pentru îndreptăţirea cuminecăturii, în Întrebare se notează textele evanghelice şi Apostolul Pavel:

---

1) S. Puşcariu, „Dacoromania", II, p. 586 (notă). Cf. N. Drăganu, *o. cit.* „Dacoromania", III, p. 934.

„Mathei 106, Marcu 64, Luca 109 şi Sfântulŭ Pavelŭ Apostolŭ" [1]. Observăm însă că în Evangheliar nu corespund toate cele trei zaceale, căci citatul respectiv se află la Matei 108 şi Luca 108, în Întrebare fiind posibile greşeli de copiere sau de tipar. In copia lui Radu Grămăticu, publicată în 1929 după copia d-lui M. Gaster, zacealele corespund celor din Evangheliarul lui Coresi. Prin citarea Apostolului Pavel se înţelege epistola I către Corinteni (11, 23—25), care se află în Lucrul apostolesc tipărit de Coresi în 1563.

Din faptul că celei trei Evanghelii şi epistola Apostolului Pavel, care îndreptăţesc cuminecătura, au fost citate împreună, este de aşteptat ca citatul să aibă la bază textul din toate (procedeu bănuit pentru lămurirea deosebirilor şi în citatul despre botez). O comparaţie în paralelă poate să lămurească bănuiala:

Întrebarea creştinească, pp. 21-22:	*Evangheliar*, Matei, zač. 108:
„*Is. Hs. după cină luo pită şi blagoslovi şi frâmse şi deade ucenicilor săi şi zise: luaţi şi mâncaţi, că acesta iaste trupul mieu ce se deade dereptŭ voi: aceasta faceţi cândŭ veţi face pomeana mea.*	„*mâncândŭ ei luo Is. pâine* [2]) *şi o blagoslovi şi o frâmse şi deade ucenicilor lui şi zise: luaţi şi mâncaţi, acesta iaste trupulŭ mieu (ce dereptŭ voi deade-se: aceasta faceţi întru a mea pomeană.*
Aşişdere şi păharŭ luo după cină şi blagoslovi şi deade ucenicilor săi şi zise: beaţi toţi dentr'însŭ, acesta iaste singele mieu de leage noao ce se va vărsa dereptŭ voi, dereptŭ multe să vă se iarte păcatele: aceasta faceţi pururilea cândŭ veţi face pomeana mea".	*Aşijderea)* [3]) *şi luo păharulŭ* [4]) *şi bine ură deade lor şi lă grăi: beaţi dentr'însulŭ* [5]) *toţi, că acesta iaste sângele mieu leage noao ce se dereptŭ mulţi* [6]) *varsă, întru lăsăciunile păcatelorŭ: (aceasta faceţi întru a mea pomeană)*" [7]).

1) I. Bianu, *o. cit.* p. 21,

2) pâine] pită: *Marca* şi *Luca*. S'a întrebuinţat în mod obişnuit semnul] după care s'au notat variantele din celelalte Evanghelii, mai asemănătoare cu textul Întrebării.

3) Textul din paranteză se află numai la *Luca* şi în epistola Apostolului Pavel.

4) şi luo păharulu] şi păharu după cină: *Luca*.

5) dentr'însulu] dentr'însu: *Marcu*.

6) dereptu mulţi] dereptu voi: *Luca*.

7) Finalul este o repetare a pasajului din Luca, reprodus mai înainte în paranteză, căci şi cel corespunzător din Întrebare pare repetarea unui pasaj de mai înainte. Repetarea acestui pasaj se face şi în epistola I a Apostolului Pavel.

Din Evangheliar a fost ales pentru comparaţie pasajul din Evanghelia lui Matei, căci e mai asemănător celui din Întrebare, totuşi, precum se vede din note, unde s'au însemnat variantele celorlalte Evanghelii, deosebirile din catehism au avut în vedere tocmai textul lor. De asemenea pasajele din Întrebare, care nu se găsesc în Evanghelia lui Matei, se pare c'au fost reproduse după Evanghelia lui Luca sau după epistola Apostolului Pavel, la sfârşit.

In afară de ceea ce se putea găsi în Evangheliar, deosebirile nu par esenţiale pentru a presupune traduceri deosebite: în loc de *pită* s'a întrebuinţat în Evanghelia lui Matei cuvântul *pâine*, ca şi în Tatăl nostru, însă în Evangheliile lui Marcu şi Luca a rămas tot *pită;* în loc de *blagoslovi* (de două ori) s'a întrebuinţat şi bine ură (pe lângă *blagoslovi*); în Întrebare s'a crezut că avem „probabil" un săsism în fonetismul „*i* în loc de *â*: *singele*" [1]), dar d-nii I. Bărbulescu [2]) şi Al. Rosetti au contestat săsismul fenomenului [3]), iar d-l O. Densusianu l-a explicat printr'un fel de iotacisare a lui *s* [4]). În Evangheliar s'a menţinut forma curentă *sângele*. Ca săsism este citată din Întrebare nearticularea pronumelui *însŭ* în *dentr'însŭ*, dar în Evanghelia lui Marcu se găseşte aceeaşi formă (cf. nota 4). Interpretarea făcută de d-l N. Drăganu pasajului din Întrebare: „*ce se va vărsa dereptŭ* **voi** *dereptŭ* **multe** (= „mulţi") ", în care observa o schimbare de gen, ca exemplu de săsism [5]), nu credem că ar mai fi susţinută, deoarece a fost făcută la o dată (1924), când nu apăruse ediţia d-lui I. Bianu, iar contextul folosit, după reproducerea lui A. Bârseanu avea o greşeală, probabil de tipar: reproducea în transcriere „să *va* se iarte..." [6]) în loc de „să *vă* [= vi] se iarte...", cum e în Întrebare. Precum se vede din comparaţia în paralelă, contextul corect este: „singele... ce se va vărsa dereptŭ voi, dereptŭ multe să vă se iarte păcatele" = sângele... ce se va vărsa pentru voi, pentru ca *multe* păcate să vi se ierte. Deci conjectura „multe" = mulţi nu pare întemeiată. Faptul că se găseşte în copia din Codicele Sturdzan, făcută de

---

1) N. Drăganu, *o. cit.* „Dacoromania", III, 1924, p. 933.
2) I. Bărbulescu, *Curentele literare...* Buc. 1928, p. 93.
3) Al. Rosetti, *o. cit.* „Grai şi suflet", II, 1925, p. 174.
4) O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine,* II, Paris, 1914, p. 69.
5) N. Drăganu, *o. cit.* p. 934.
6) A. Bârseanu, *o. cit.* p. 8.

popa Grigorie din Măhaciu, s'ar putea explica prin aceea că acesta, fiind cleric, a modificat sub influenţa pasajului din Evanghelie, atât de frecvent în serviciul divin, încât îl va fi ştiut pe derost. Dacă această interpretare este adevărată, atunci între exemplele prezentând articularea substantivului urmând după atributul său s'ar pune şi *multe... păcatele*, iar fenomenul s'ar privi cu un exemplu în plus.

Diftongarea *ea* în loc de *e* în *beaţi* = „beţi", deşi s'a citat ca exemplu de săsism [1]) (este însă frecventă în vechile tipărituri, nu numai în cele coresiene), nu este concludentă pentru Întrebarea creştinească, căci se află şi în Evangheliar, de unde se pare c'a şi fost luată. D-l I. Bărbulescu a contestat săsismul fenomenului [2]), iar d-l Al. Rosetti îl consideră o simplă grafie [3]).

In rezumat, comparând pasajele comune în Întrebare şi Evangheliar, se observă o mare asemănare, încât trebue să se admită că derivă din aceeaşi traducere. Nu era nici o raţiune ca în Evangheliar să se fi reprodus pasajele după Întrebare, căci le avea traduse odată cu restul textului, ci mai de grabă s'a procedat invers. Este necesar şi important de remarcat faptul că tocmai acele pasaje din Întrebare, care se crezuseră mai apropiate de textul german, par mai de grabă reproduse din Evangheliar.

In catehismul luteran, urmându-se împărţirea textului din Evangheliarele occidentale, se citează numărul la *capitole*, pe când textelor din catehismul lui Coresi li se adaugă numărul la *zaceale* din Evangheliar, aşa cum era împărţit atunci în Răsăritul ortodox. Acesta este încă un argument al dependenţei. După apariţia în 1561 a Evangheliarului şi a Apostolului în 1563, în epiloagele tipăriturilor lui Coresi n'au mai fost citate capete (cf. *capete* în prologul Întrebării), ci zaceale pentru citatele din acele tipărituri.

N'avem de aceea nici un motiv să credem că Întrebarea creştinească ar fi reprodus textul *tipărit* al Evangheliarului, căci în acest caz reproducerea s'ar fi făcut cu mai multă atenţiune, iar pasajele comune ar fi fost şi mai asemănătoare, ci l-a folosit în

---

1) N. Drăganu, *o. cit.* „Dacoromania", III, 1924, p. 933.
2) I. Bărbulescu, *Curentele literare...* Buc. 1928, p. 97.
3) Al. Rosetti, *o. cit.* „Grai şi suflet", II, 1925, pp. 175 şi 177.

forma primă în care se găsea tradus, înainte de a se fi tipărit.

Dacă se admite că pasajele arătate au fost într'adevăr reproduse din Evangheliar şi fiindcă despre decalog se poate afirma că nu pare, iar despre crez că nu este reprodus din catehismul luteran, atunci Întrebarea creştinească nu reprezintă traducerea sau prelucrarea unui catehism străin, ci o **compilaţie alcătuită în limba română** de un localnic, pe baza unor izvoare care n'au fost încă toate identificate. Despre cele cinci părţi ale catehismului se poate admite numai că au fost **orânduite după un model străin.** De altfel, chiar în prologul Întrebării creştineşti se arată că s'au tradus *texte*, specificându-le, iar nu un catehism străin. Alcătuirea catechismului nu poate fi străină de cunoscuta relaţie a cronicarului sas Massa, după care Benkner, judele Braşovului, a reformat Biserica Românilor la 12 Martie 1559 şi i-a pus să înveţe preceptele din catehism.

Cine să fi alcătuit compilaţia? Localnicul alcătuitor a fost Român sau Sas? S'ar părea, din cele arătate mai înainte, că cel puţin exemplele de săsisme din reproducerile evanghelice nu sunt concludente pentru următoarele motive:

1. unele particularităţi lingvistice din Întrebare, socotite săsisme, se găsesc şi în Evangheliar din care, în forma dinaintea tipăririi citată în prolog, par reproduse pasajele;

2. alte particularităţi au putut fi introduse de cel care a copiat textul pentru tipar;

3. în Întrebare ce găsesc şi exemple contrarii, fără să se poată şti cui se datoresc;

4. unele săsisme sunt contestate.

Pentru aceste motive, deoarece textul înfăţişează două uzuri, se poate pune întrebarea: cui se datoreşte fiecare din ele? Exemplele contrarii (formele socotite corecte) se datoresc oare lui Coresi, fiind îndreptări ale lui, făcute cu ocazia tipăririi Întrebării creştineşti, într'un text alcătuit de un Sas, sau ele existau chiar în manuscrisul din care s'a reprodus textul pentru tipar? In acest ultim caz, particularităţile n'au putut fi strecurate de un copist în serviciul tipografiei? Unele dintre particularităţi par evident introduse din Evangheliar, când s'au copiat pasajele, iar celelalte se găseau probabil în Evangheliarul netipărit sau au putut

fi introduse de un copist sas, dacă sunt săsisme, în serviciul tipografiei Sasului Benkner.

In susținerea părerii că Întrebarea creștinească s'ar fi tradus din limba germană, au fost citate de către diferiții cercetători și unele construcții într'adevăr nefirești pentru limba română, aflătoare mai ales în explicările catihetice. O verificare a exemplelor date ca: întrebuințarea reflexivului după verb, întrebuințarea verbului la sfârșitul propozițiunii etc. le-ar arăta, cel puțin pe unele, introduse după topica frazei slavone. Astfel, față de construcțiuni ca cele din Întrebarea creștinească, pentru care s'au propus echivalente germane, pe care nu le-am găsit totuși corespunzând în edițiile cercetate ale catehismului lui Luther, găsim în Evangheliarul lui Coresi exprimări asemănător de nefirești limbii române, datorite sistemului de traducere folosit:

„de se va sarea înpuți" (Matei, zač. 10; cf. Întrebare, p. 18: „că ne va pre noi asculta" crezută traducere din germ. „wird uns erhören", deși, aceasta fiind propozițiune secundară, n'ar fi fost astfel construită);

„iară altulŭ a nu-l socoti va înceape" (Mat. zač. 18); „dereptŭ aceaia amu de rodulŭ lor cunoaște-veți" (Mat. zač. 22) etc.

În concluzie, rolul unui Sas în alcătuirea acestei compilații s'ar părea că trebue redus, iar credința că la înfățișarea în românește a Întrebării creștinești a contribuit un Român (poate nu singur) pare să aibă sorți de mai mare posibilitate. Chiar o observație a d-lui N. Drăganu este de natură să susțină această concluzie. D-sa arată că în pasajul din prefața Întrebării creștinești: „De aciia sfinți Părinți... Atanasie și Chirilŭ Filosofŭ" s'ar fi strecurat o confuzie, dându-se numele de Atanasie, în loc de Anastasie [1]. Dacă nu trebuia citat Atanasie (298—373), vestit Patriarh al Alexandriei, Părinte al Bisericii, învingător al ereziei ariene în sinodul dela Niceea și autor de texte catihetice, ci trebuia citat Anastasie, Patriarh al Antiohiei (561—599), care n'a fost considerat ca Părinte al Bisericii, atunci această confuzie n'o putea face decât un ortodox, cunoscător al sărbătorii ortodoxe dela 18 Ianuarie, când se prăznuesc sfinții Atanasie și Chiril (376—444), Patriarhi ai Alexandriei, ultimului atribuindu-i titlul

1) N. Drăganu, *o. cit.* „Dacoromania", III, p. 931.

de Părinte, pe care-l are omonimul Patriarh al Ierusalimului [1]) (315—386), şi amândurora traducerea în limba slavă a Evangheliei, ştiind vag despre traducerile făcute de Chiril (Constantin Filosoful), omonimul apostol al Slavilor (mort pe la 869). De asemenea ordinea în care sunt citaţi este cea calendaristică şi cronologică a vieţilor lor, pe când Anastasie a trăit după Chiril. In încheiere, socotim că cercetările pentru aflarea izvoarelor Întrebării creştineşti n'au fost făcute în direcţia în care trebuia. În afară de izvoarele semnalate, restul poate să aibà la bază chiar un catehism slav, aşa cum presupuneau Hasdeu şi d-l Al. Procopovici şi precum însuşi d-l N. Drăganu, cu bună intuiţie, nu excludea când propunea căutarea redacţiei slave. Raportul de dependenţă a Întrebării creştineşti de Evangheliarul încă netipărit, pe care am încercat să-l stabilim, ar părea de natură să îndreptăţească credinţa d-lui Al. Procopovici în arhetipul husit al cărticelei, căci unii cercetători (d-nii N. Iorga, S. Puşcariu etc.) presupun că Evangheliarul ar fi fost tradus în secolul al XV-lea sub influenţa husită. Aceasta cu atât mai mult cu cât prologul cărticelei pare să arăte că traducerea se datoreşte aceloraşi „creştini buni". Am arătat însă pentru ce nu credem în redactarea în secolul al XV-lea a prologului, iar unele informaţii ale acestuia par să ne indice şi timpul când s'a făcut traducerea Evangeliarului şi deci măcar a unora din textele Întrebării creştineşti. Fiindcă informaţiile prologului trebue coordonate cu altele despre Evangheliar, vom încerca să le discutăm în capitolul ce urmează al prezentei lucrări.

VI.
EVANGHELIARELE.

Diaconul Coresi, precum am arătat în lista tipăriturilor, a tipărit patru Evangheliare, dintre care unul românesc (1561) şi trei slavoneşti (1562, 1579 şi 1583). Ultimele două Evanghelii slavoneşti reproduc textul ediţiei din 1562 [2]). D-l N. Iorga crede însă că în 1583 nu s'a făcut o nouă ediţie, ci Petru-Vodă „va fi

1) D. Simonescu, *o. cit.* p. 4, n. 1, a identificat pe Chiril Filosoful, citat de Coresi, cu Chiril al Ierusalimului.
2) I. Bianu şi N. Hodoş, *o. cit.* pp. 73 şi 99.

pus să se adauge un falş epilog, cuprinzând numele său, la Evanghelia slavonă coresiană din 1579" [1]), bănuind că la 1583 Coresi n'ar mai fi fost în vieaţă, iar Mănăilă nu apare nici în Cazania din 1581. Chiar dacă în 1583 s'ar fi tipărit numai epilogul, citarea lui Coresi şi a lui Mănăilă ar putea fi o dovadă că ei erau încă în vieaţă. D-l I. Bianu a presupus, pe baza unor însemnări manuscrise făcute într'un exemplar din Biblia lui Luther tipărită la Frankfurt pe Main în 1583, că volumul a aparţinut chiar lui Coresi şi familiei lui [2]). Mănăilă va fi colaborat şi la tipărirea Cazaniei din 1581, fiind poate unul dintre ucenicii citaţi nenominal că au ajutat la tipărire. Dar Evangheliarul din 1583 se pare că n'are numai epilogul deosebit de al ediţiei din 1579, ci, dacă descrierile exemplarelor găsite sunt exacte, are deosebită şi tipărirea textului în caete. Astfel, se arată că în Evangheliarul din 1579 sunt tipărite 23—24 rânduri pe pagină, Evanghelia lui Matei se sfârşeşte în caetul 7, f. 6 v şi a lui Ioan în caetul 25, f. 4 v, pe când în ediţia din 1583 sunt tipărite 22—25 rânduri pe pagină, Evanghelia lui Matei se sfârşeşte în caetul 8, f. 5 şi cea a lui Ioan în caetul 25, f. 3.

Incă din 1891, d-l M. Gaster formulase părerea că originalul Evangheliarului românesc tipărit de Coresi este Evangheliarul slavonesc tipărit tot de el în 1562. Nu se cunoştea însă pe atunci ordinea tipăriturilor [3]). Fără să cunoască părerea d-lui M. Gaster, d-l P. V. Haneş a făcut comparaţia celor două Evangheliare şi a susţinut dependenţa textelor, ajungând la aceeaşi concluzie ca d-l M. Gaster, deşi cel slavon este tipărit posterior [4]). Cercetătorii literari au dat însă indicaţii care ar conduce, poate, la un rezultat mai favorabil pentru identificarea originalului Evangheliarelor lui Coresi.

Astfel d-l I. Bianu şi N. Hodoş, făcând descrierea Evangheliarului slavon din 1562, au constatat că „Titlurile evangheliilor şi ale predosloviilor sunt în monograme tipărite cu roşu şi

---

1) N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti*, I, 1925, p. 202.

2) I. Bianu, Comunicare în şed. dela 18 Mai 1917, An. Ac. Rom., seria II, tom. XXXIX, 1916—1919, Partea administrativă şi desbaterile, p. 72.

3) M. Gaster, *Crestomatie română*, 1891, p. XXVI. Cf. id. *Geschichte der rumänischen Litteratur*, „Grundriss der romanischen Philologie", Strassburg 1901, II, 3, p. 267.

4) P. V. Haneş, *o. cit*, p. 99.

seamănă întocmai cu ale Evangheliarului dela 1512. Inițialele ornate sunt de două mărimi, cele mai multe identice și altele semănând foarte mult cu cele din Liturghierul dela 1508 și din Evangheliarul dela 1512... Un al doilea frontispiciu mijlociu, cu ornamente împletite și terminat în cruce cu inscripție, identic cu cel din Evangheliarul românesc (1561) [amintind pe cel din Evangheliarul lui Neagoe Vodă: cf. pp. 16 și 45]. Două frontispicii mari, ocupând câte o jumătate de pagină,... amintesc frontispiciul Evangheliarului dela 1512... După aceia urmează obicinuitele *indicațiuni pentru citirea evangheliilor în aceeaşi ordine* ca cele din Evangheliarul dela 1512" [1]).

D-l N. Iorga a mai arătat că slovele, identice cu ale Evangheliarului românesc, au fost tăiate „după vechea slovă venețiană a lui Macarie" [2]) și, analizând elementele comune, a dedus că „Noua Evanghelie [slavonă] e o simplă retipărire a Evangheliei lui Neagoe Vodă" [3]).

Pe lângă asemănările constatate, mai adăugăm că și epilogul Evangheliarului din 1562 este o retipărire a celui din 1512, cu singura deosebire mai însemnată că s'a înlocuit numele Domnului și a lui Macarie prin numele lui Benkner, al lui Coresi și al lui Tudor diac.

Pe baza studiului d-lui P. V. Haneș, care a susținut raportul de dependență între textele Evangheliarelor din 1561 și 1562 ale lui Coresi prin constatarea unor particularități caracteristice de traducere și interpretare, dacă s'ar mai dovedi absolut exactă presupunerea că Evangheliarul slavon din 1562 reproduce textul celui din 1512, așa cum a dedus și d-l N. Iorga, atunci, în concluzie silogistică, trebue să se admită că originalul Evangheliarului românesc din 1561 este Evangheliarul din 1512 al lui Macarie, tradus în românește. Faptul nu e neașteptat, deoarece și Liturghierul tipărit de Coresi în 1570 a fost tradus după Liturghierul slavonesc tipărit de Macarie în 1508 [4]), iar Octoihul slavon

---

1) I. Bianu și N. Hodoș, *o. cit.* pp. 46—47. Este drept că frontispicii din tipăriturile lui Macarie se găsesc și în alte tipărituri coresiene, dar tocmai aceasta dovedește legătura cu ele.

2) N. Iorga, *o. cit.* p. 180.

3) Id. *ib.* p. 181.

4) N. Sulică, *o. cit.* pp. 36—37.

din 1574 este bănuit de d-l N. Iorga tot ca o reproducere a celui tipărit de Macarie în 1510 [1]).

Această ipoteză pare să fie susținută și de comparația fragmentelor Evangheliarului din 1512, păstrate în reproducerile din *Bibliografia românească veche*, cu pasajele corespunzătoare din Evangheliarul românesc al lui Coresi. Astfel fragmentul din Evanghelia lui Luca [2]) are asemănător nu numai textul (sfârșitul zač. 89, zač. 90 și jumătate din zač. 91), dar și indicațiile de serviciu, netraduse în Evangheliarul românesc, care a păstrat chiar și virgulele dintre aceleași versete, deși obișnuit acestea se despart prin puncte în ambele Evangheliare.

In acest caz, Evangheliarul românesc al lui Coresi nu se mai poate presupune că derivă dintr'o traducere făcută în sec. al XV-lea, sub influența husită — precum au crezut d-nii N. Iorga, S. Pușcariu etc. — cu tot aparentul ei arhaism, ce este un criteriu vag pentru datare, contestat de unii filologi, și care pare să fie datorat sistemului de traducere. De aceea pare vrednică de crezare afirmațiunea din prologul Întrebării creștinești: *„neşte creştini buni socotiră și* scoaseră *cartea den limba sârbească pre limba rumânească*, cu știrea *măriei lu Crai și* cu știrea *Episcopului Savei Țărâei ungurești și* scoasemŭ *sfânta Evanghelie...“*, din care se vede că Evangheliarul a fost tradus (= *scoaseră*) de „neşte creştini buni“ între anul 1557, când a început păstorirea lui Sava, și anul 1559 sau 1560, când catehismul a fost tipărit. Ipoteza aceasta pare cu atât mai plauzibilă cu cât traducătorii, deși din neștiute motive nu sunt numiți, vorbesc despre ei înșiși la persoana **întâi**: *scoasem*, din care procedeu se poate crede că tot ei au redactat și prologul pentru tipărire. După această interpretare, nu mai apare deosebirea dintre prolog și știrile despre traducerea Evangheliarului, despre care scrie d-l N. Drăganu [3]).

Interpuncția pusă de unii cercetători, care au transcris din textul citat ca după punct, cu majusculă: *Cu știrea măriei...* nu credem că reproduce credincios sensul prologului, ci redă fraza fără începutul ei. Dacă această credință este îndreptățită, cu atât

1) N. Iorga, *o. cit.* p. 194. Cf. p. 14 din prezenta lucrare.
2) I. Bianu și N. Hodoș, *o. cit.* p. 14.
3) N. Drăganu, *o. cit.* „Dacoromania“, IV, 1927, p. 1144.

mai mult nu se poate cita începând dela cuvintele acestea subliniate [1]).

In rezumat, având în vedere faptul că originalul Evangheliarului românesc al lui Coresi pare să fie Evangheliarul slavon tipărit de Macarie în 1512 sau o copie după el [2]) şi faptul că traducerea pare să se fi făcut între 1557 — 1559, concluzia ar putea fi foarte importantă. Pentru Evangheliar, pare să se dovedească temeinicia susţinerii d-lui O. Densusianu care, combătând teoria husită, presupunea că traducerea textelor religioase s'a făcut către mijlocul sec. al XVI-lea. In acest caz, Întrebarea creştinească, fiind dependentă de Evangheliar, n'ar mai putea fi crezută ca a II-a ediţie a catehismului din 1544, nedescoperit până acum.

Intre tipăriturile lui Coresi, d-l D. Simonescu socoteşte şi Evangheliarul slavo-român tipărit pe la 1580, imputând d-lui L. Predescu că l-a exclus „dintre cărţile coresiene (putea să figureze *cel puţin* printre cărţile nesigure...)" [3]). Citatul dintr'un articol al d-lui N. Iorga, în care se exprima aceeaşi părere [4]), este numai o scăpare din vedere, deoarece d-sa a studiat, în 1925, Evangheliarul slavo-român ca o tipăritură a diaculul Lorinţ [5]). D-l N. Drăganu a arătat că tipăritura aceasta nu poate fi a lui Coresi, dar se pare că nici a lui Lorinţ, deoarece „particularităţile fonetice ne fac să ne gândim mai curând la originea malorusă ori săsească decât la cea ungurească (iar Lorinţ după nume pare a fi fost Ungur!) a traducătorului" [6]).

Din cele două pagini ale tipăriturii, publicate în facsimile de d-l S. Puşcariu [7]), observăm că slova iniţială ornamentată este tăiată cu deosebiri faţă de aceeaşi slovă din Evangheliarul slavon din 1579 al lui Coresi [8]), deşi au avut acelaşi model în Evan-

---

1) Cf. Al. Procopovici, *o. cit.* p. 8.
2) O ediţie s'a făcut şi la 1546, cf. N. Iorga, *Cinci comunicări la Academia Română*, Buc. 1931, pp. 9—10.
3) D. Simonescu, *o. cit.* p. 7 Cf. *ibid.* lista dela p. 9.
4) N. Iorga, *Un exemplar românesc al unei tipărituri coresiene şi o publicaţie coresiană nouă*, "Almanahul graficei române 1926", Craiova, pp. 29—30.
5) N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti*, I, ed. II, Buc. 1925, p. 197.
6) N. Drăganu, *o. cit.* „Dacoromania", IV, Cluj, 1927, p. 1149.
7) S. Puşcariu, *Istoria literaturii române*, epoca veche, ed. II, Sibiiu, 1930, p. 79.
8) I. Bianu şi N. Hodoş, *o. cit.* p. 74.

gheliarul lui Macarie [1]. Cu totul aparte este tăietura slovei ч (= ce), semănând cu џ (= ge), deci în formă arhaică, cum n'o găsim regulat decât în tipăriturile lui Macarie şi neobişnuit în Apostolul din 1563 [2] şi în Evangheliarul slavon tipărit de Lorinţ în 1579, care are acelaşi număr de rânduri pe pagină [3]. S'ar putea ca Evangheliarul slavo-român să fie o tipăritură de concurenţă a diacului Lorinţ, particularităţile fonetice fiind datorite probabil traducătorului, care nu va fi fost şi tipăritorul.

In articolul citat, d-l N. Iorga semnala şi găsirea unui fragment de pagină dintr'un Evangheliar slavo-român, considerat ca deosebit de cel cunoscut mai dinainte. D-l D. Simonescu socoteşte şi acest fragment ca aparţinând unei sigure tipărituri coresiene [4]. Particularităţile fonetice însă ne fac să credem că fragmentul a aparţinut unui exemplar din aceeaşi tipăritură necoresiană. Credinţa ne e întemeiată şi pe faptul că textul e tipărit pe două coloane, cum n'a procedat Coresi. D-l L. Predescu n'are dreptate când scrie că Psaltirea slavo-română este tipărită pe două coloane [5], căci versetele slavone sunt alternate în continuare de traducerea românească. Se pare că d-l Predescu a urmat, în acest caz, afirmaţia asemănătoare a d-lui G. Pascu [6].

VII.
LUCRUL APOSTOLESC.

Această tipăritură românească a lui Coresi, apărută probabil în 1563 şi cunoscută şi sub numele de Praxiul, cum i se zice în epilogul Tâlcului evangheliilor din 1564, sau de Apostol sau Faptele Apostolilor, cum i se zice în ediţiile recente ale Noului Testament, a fost socotită de cei mai mulţi cercetători literari ca o tipărire îndreptată a unei copii derivate din originalul traducerii, după care s'a copiat Codicele Voroneţean.

Scriind despre acest foarte cunoscut *manuscris*, dintr'o scăpare din vedere d-l L. Predescu îl socoate *tipăritură:* „vechiul

---

1) Id. *ib.* p. 20, nr. 36.
2) I. Bianu, *Lucrul apostolesc — Apostolul*, 1930, p. 400, rândul al XIV-lea.
3) I. Bianu şi N. Hodoş, *o. cit.* p. 77, rândul al IV-lea de jos în facsimile.
4) D. Simonescu, *o. cit.* p. 9.
5) L. Predescu, *o. cit.* p. 47.
6) G. Pascu, *Istoriea literaturii şi limbii romîne din secolul XVI*, Buc. 1921, p. 29.

text al Codicelui dela Voroneţ (din sec. XVI), tipărit în Maramureş" [1]), citând pentru aceasta, fără motiv, pe d-l Al. Rosetti.

Este însă o chestiune de o importanţă deosebită, mai ales dacă răspunsul ar fi afirmativ: există un Apostol *slavon*, tipărit de Coresi, ca un paralelism la ceea ce s'a întâmplat cu Evangheliarul şi Psaltirea? Deşi mulţi cercetători literari au afirmat existenţa acestui Apostol slavon, tipărit de Coresi, totuşi d-l L. Predescu nu numai că nu încearcă să lămurească această chestiune, dar nici nu o menţionează. Cu câţiva ani mai înainte însă, într'o broşură de polemică regretabilă, d-l L. Predescu afirma existenţa acestei tipărituri. Din cât cunoaştem, cel care a afirmat întâi existenţa Apostolului slavon al lui Coresi a fost d-l M. Gaster, în 1891:

„Mai este de observat cum că cu aceleaşi slove cu care s'a tipărit Evanghelia slavonă s'a mai tipărit şi un Praxiu slovenesc" [2]).

In ordine cronologică, au mai menţionat existenţa tipăririi şi următorii cercetători: d-l N. Sulică în 1901, N. Hodoş în 1903, d-nii G. Pascu [3]), C. D. Fortunescu în 1924 şi S. Puşcariu [4]). Nici unul însă nu arată unde este exemplarul sau care este dovada afirmaţiei. În *Bibliografia românească veche* a d-lui I. Bianu şi N. Hodoş, atât de bine informată, ca şi în *Istoria literaturii româneşti* a d-lui N. Iorga, nu se găseşte menţionarea unui Apostol slavon tipărit de Coresi. Credem că afirmarea existenţei lui prucede dintr'o scăpare din vedere a d-lui M. Gaster, care l-a confundat cu Apostolul slavon tipărit în 1547, la Târgovişte, de logofătul Dimitrie Liubavici.

O comparaţie între acest Apostol slavon tipărit în 1547, Codicele Voroneţean şi Apostolul românesc, tipărit de Coresi în 1563, credem că ar duce mai departe şi ar preciza rezultatele cunoscutului studiu al lui Bohuş Tenora, care a avut în vedere numai textele tipice ale vechilor traduceri slavone. La fel este necesară o comparaţie între Psaltirile slavone tipărite, ce-au putut circula

---

1) L. Predescu, *o. cit.* p. 30.
2) M. Gaster, *Chrestomatie română*, vol. I, 1891, p. XXVIII.
3) G. Pascu, *Istoriea literaturii şi limbii romîne din secolul XVI*, Buc. 1921, p. 175.
4) S. Puşcariu, *Istoria literaturii române*, epoca veche, ed. II, Sibiiu, 1930, p. 76.

la noi înainte de 1570, eventual ediţia din 1495 a lui Macarie, Psaltirea Scheiană şi Psaltirile tipărite de Coresi, pentru ca să se stabilească raportul dintre ele. Comparaţia aceasta n'a fost avută în vedere de d-l I. A. Candrea în studiul său din 1916. S'ar putea să avem pentru Apostol şi Psaltire un paralelism ca cel pe care l-am susţinut pentru Evangheliar şi ca cel admis pentru alte tipărituri.

O asemenea comparaţie cu tipăriturile slavone, ce se înfăţişau cu un prestigiu mai mare decât manuscrisele, în ceea ce priveşte fidelitatea textului, ar putea aduce însemnate contribuţii pentru lămurirea discuţiilor privitoare la epoca în care s'au tradus în româneşte primele texte religioase.

VIII.
SISTEMUL CRONOLOGIC ÎN TIPĂRITURI.

Aceasta este o chestiune care, după d-l L. Predescu, „n'a preocupat nici un istoric literar" [1] şi despre care d-l D. Simonescu afirmă „că era suficientă o singură notă pentru constatarea procedeului de datare la Coresi" [2]. În realitate, chestiunea a preocupat pe mulţi istorici literari, însă nu se poate rezolva printr'o singură notă, deoarece nu este vorba doar de o simplă constatare, fapt ce-a făcut pe cercetători să nu procedeze unitar.

D-l Ioan Bianu şi Nerva Hodoş au aplicat o soluţie încă din 1903, când au făcut descrierea şi datarea tipăriturilor coresiene, iar, mai recent, d-l G. Nicolaiasa [3] a dat toate lămuririle pentru înţelegerea teoretică şi mai ales practică a procedeului datării. Chestiunea se pune în legătură cu aflarea anului dela naşterea lui Hristos din tipăriturile coresiene, căci acestea au menţionat mai adesea numai anul dela facerea lumii.

Metoda de aflare a anului depinde de sistemul cronologic întrebuinţat. Două au fost, mai sigur, sistemele cronologice care, după părerea istoricilor, s'au întrebuinţat în ţările noastre:

---

1) L. Predescu, *o. cit.* p. 61.
2) D. Simonescu, *o. cit.* p. 16.
3) G. Nicolaiasa, Chestiuni practice de cronologie românească veche, „Revista arhivelor", 1927, nr. 4, pp. 9—18.

I. sistemul cronologic bizantin, după care anul începe cu luna Septemvrie;

II. sistemul cronologic occidental (dintre vecini, întrebuinţat de Unguri şi de Poloni), după care anul începe cu luna Ianuarie.

Ca să se afle anii dela naşterea lui Hristos, după sistemul cronologic bizantin, se scad, din anii socotiţi dela facerea lumii, 5508 de ani pentru timpul dela 1 Ianuarie — 31 August şi 5509 de ani pentru timpul dela 1 Septemvrie — 31 Decemvrie; după sistemul cronologic occidental, se scad 5508 de ani din cei dela facerea lumii pentru toate lunile anului.

Pentru cronologia veche a Moldovei, istoricii au şovăit mai ales între aceste două sisteme, până când, în urma cercetărilor lui C. Giurescu[1]) şi ale d-lui I. Vlădescu, s'a stabilit că sistemul cronologic folosit constant în Moldova, până spre sfârşitul sec. al XVI-lea, măcar în cronici, a fost cel dela Ianuarie[2]).

Pentru tipăriturile lui Coresi, diferiţii cercetători au socotit că datarea a fost făcută când după un sistem cronologic, când după celălalt[3]). În câteva rânduri însă, Coresi specifică însuşi anii tipăriturilor şi dela facerea lumii şi dela naşterea lui Hristos, cu diferenţă *constantă* de 5508 de ani, *indiferent de lună*, ca în sistemul cronologic occidental dela Ianuarie.

D-l L. Predescu, deşi era cazul să aducă o contribuţie, deoarece a arătat constanta procedare a diaconului Coresi, n'a mers până la capăt pe drumul bun spre concluzia ce se impunea, ci a trecut pe lângă ea, fără s'o observe. Anume n'a observat că diaconul Coresi nu numai că scădea constant 5508 de ani, dar folosea complet sistemul cronologic occidental, schimbând anul dela luna Ianuarie, iar nu dela Septemvrie.

D-l D. Simonescu tăgădueşte constanta procedare a lui Coresi, imputând d-lui L. Predescu că „generalizează şi face rău[4]). „Lucrul este evident", pentru d-sa, în sensul că trebue să scazi când 5509, când 5508, deşi Coresi n'a arătat *niciodată*

1) C. Giurescu, *Câteva cuvinte asupra vechei cronologii româneşti*, „Convorbiri literare", anul 34, pp. 693 — 714 şi 738 — 745.
2) I. Vlădescu, *Începutul anului în cronicile moldoveneşti până la Ureche*, Academia Română, Mem. secţ. ist., s. III, t. IV, mem. 8, Buc. 1925, p. 30.
3) Cf. G. Nicolaiasa *o. cit.* p. 12 şi D. Simonescu. *o. cit.* p. 16.
4) D. Simonescu, *o. cit.* p. 16.

această oscilaţie, care a fost făcută numai de diferiţi cercetători.
Necunoscând sistemul cronologic folosit de Coresi, d-l L. P r e d e s c u n'aduce vreo contribuţie, argumentând pentru altă datare a vreuneia dintre tipăriturile cunoscute sau propunând vreo schimbare, deşi ar fi fost cazul.

Două sunt tipăriturile în care Coresi specifică anii ambelor ere: Sbornicul slavon (în epilog) apărut în 1580 şi Evanghelia cu învăţătură (în titlu) apărută în 1581.

1. În epilogul [1]) Sbornicului:

„S'a început a se scrie această sfântă şi dumnezeească carte în luna Mai 20 zile, şi s'a sfârşit în luna lui Noemvrie 11 zile... S'a sfârşit această sfântă şi dumnezeească carte, numită Sbornic, dela facerea lumii în anul 7088, iar dela naşterea lui Hristos 1580" [2]).

Deci deşi tipărirea cărţii s'a sfârşit în luna Noemvrie, totuşi Coresi arată anii celor două ere cu diferenţa de 5508, cum se calculează pentru această lună după sistemul cronologic occidental (dela Ianuarie), iar nu după cel bizantin.

2. În titlul [3]) Evangheliei cu învăţătură:

„Se-au începutŭ această carte a se tipări după întruparea fiiului şi cuvântulŭ lu Dumnezeu la o mie 580 a ot bitiia 7088 în luna lu Dechemvrie 14 dnŭ şi se-au săbrăşitŭ lucrulŭ la o mie 581 a ot bitiia 7089 în luna lu Iunie 28 dnŭ " [4]).

Precum se poate uşor constata, indicaţia în sensul sistemului cronologic dela Ianuarie este şi mai evidentă în această tipăritură:

a) deşi tipărirea cărţii s'a început în luna Decemvrie, totuşi cele două ere sunt arătate cu o diferenţă de 5508 ani: s'a calculat corect ca în sistemul cronologic occidental.

b) deşi tipărirea cărţii s'a sfârşit în luna Iunie, care ar fi fost în acelaşi an cu luna Decemvrie din şirul lunilor precedente, dacă s'ar fi aplicat sistemul cronologic dela Septemvrie, totuşi Coresi a schimbat anul, astfel că n'a mai indicat anul 7088 (1580), ci 7089 (1581), procedând după sistemul cronologic dela Ianuarie. Necunoscând calculul acestui sistem, d-l P r e d e s c u scrie: „Ar fi trebuit, după regula generală, ca din 7088 să se scadă 5509, fiind în

---

1) L. Predescu, *o. cit.* p. 62, scrie greşit: „prolog".
2) I. Bianu şi N. Hodoş, *o. cit.* p. 85.
3) L. Predescu, *o. cit.* p. 61, scrie greşit: „epilog".
4) I. Bianu şi N. Hodoş, *o. cit.* p. 88.

luna Decembrie" [1]. La fel interpretează procedeul lui Coresi şi când se raportă la Sbornicul apărut în anul 7077: „Logic ar fi ca, din 7076 să scădem 5509, deoarece raportăm prima cifră la Decembrie" [2]. Cu acest prilej însă, d-l Predescu arată data Sbornicului cu un an mai puţin, cum se potriveşte interpretării ce face în continuare şi care deci cade. Despre această arătare a datei greşite, d-l Simonescu scrie: „D-l P. falsifică adevărul în interesul părerilor d-sale" [3]. Data pare însă mai probabil reprodusă după d-l G. Pascu [4], la care este o posibilă greşeală de tipar, căci n'a servit pentru vreo argumentare. Aşa dar faptul pare mai curând necontrol al izvoarelor folosite şi mai puţin falsificare.

Este important de menţionat că procedarea lui Coresi se vede nu numai într'o tipăritură românească, ci şi într'una slavonă, cum e Sbornicul.

Având în vedere că însuşi Coresi, în epiloagele tipăriturilor sale, chiar când arată numai un an, consideră că acesta se raportă la sfârşitul tipăririi (la apariţie), precum au considerat toţi cercetătorii, se mai pot adăuga câteva exemple de întrebuinţarea sistemului cronologic dela Ianuarie. Pentru aceasta vom alege acele tipărituri din ani consecutivi, care menţionează lunile tipăririi în ordinea 1 Septemvrie — 31 August, ca să vedem cum a procedat Coresi:

I.	Sbornicul slavon	:	12 Iulie — 6 Decemvrie 7077
	Psaltirea românească	:	6 Februarie — 27 Mai 7078
II.	Octoihul slavon, partea I	:	12 Mai — 20 Octomvrie 7082
	Octoihul slavon, partea II	:	26 Ianuarie — 23 August 7083
III.	Sbornicul slavon	:	20 Mai — 11 Noemvrie 7088 (1580)
	Evanghelia cu învăţătură	:	14 Decemvrie 7088 (1580) — 20 Iunie 7089 (1581)

Observăm că diaconul Coresi schimbă anul când trece dela Decemvrie la Mai (I), dela Octomvrie la August (II), şi dela Noemvrie la Iunie (III), ca în sistemul cronologic occidental dela

1) L. Predescu, *o. cit.* p. 61
2) Id. *ib.* p. 62.
3) D. Simonescu, *o. cit.* p. 8.
4) G. Pascu, *Istoriea literaturii şi limbii romîne din secolul XVI*, Buc. 1921, p. 176, rândul al II-lea de sus.

Ianuarie, deşi nu l-ar fi schimbat, dacă ar fi întrebuinţat sistemul cronologic bizantin dela Septemvrie, pentrucă lunile ar fi fost în cuprinsul aceluiaşi an.

Care să fie explicaţia adoptării sistemului cronologic occidental de către Coresi? S'ar putea presupune că el a procedat sub influenţa Saşilor şi a Ungurilor, care l-au ajutat la tipărire, însă nu se poate uita că însuşi Macarie a folosit tot sistemul cronologic occidental cu anul dela Ianuarie, precum se poate vedea din datarea Liturghierului slavon apărut în Noemvrie 7016, prin care s'a înţeles anul 1508 dela naşterea lui Hristos [1]). S'ar putea să fie în datare tot o tradiţie veneţiană ca şi aceea de a se introduce tiparul la Români.

Dacă se primesc concluziile observaţiilor făcute, numai atunci datarea Evangheliarului slavon, cu menţiunea apariţiei în Octomvrie 7070, este bine făcută în anul 1562, căci după sistemul cronologic bizantin, scăzându-se 5509 de ani din cei dela facerea lumii, s'ar obţine anul 1561.

Avem însă de făcut o observaţie urmată de o propunere în privinţa datării Sbornicului slavon apărut în anul 7077. Observaţia este: în *Bibliografia românească veche* [2]) s'a datat 1568, dată primită de toţi cercetătorii, scăzându-se 5509 de ani, cum nu s'a procedat pentru Evangheliarul slavon, care a apărut tot într'o lună din intervalul 1 Septemvrie — 31 Decemvrie.

Propunerea este ca Sbornicul slavon să fie datat în anul 1569. Pentru aceasta pledează două motive:

1) aplicându-se sistemul cronologic occidental, trebue să se scadă 5508 de ani din 7077;

2) tipăritura din anul *următor* 7078, Psaltirea românească, a fost considerată că a apărut în anul 1570.

Schimbând data de 1568 pentru Sbornicul slavon, în al cărui epilog este pomenit Mitropolitul Eftimie, cade şi argumentul că acesta păstorea Biserica Ţării Româneşti în acel an: „Eftimie era Mitropolit şi la 1568, când Coresie-şi tipăreşte a doua parte a Sbornicului slavon" [3]).

---

1) I. Bianu şi N. Hodoş, *o. cit.* p. 1.
2) I. Bianu şi N. Hodoş, *o. cit.* pp. 53—54.
3) N. Iorga, *Istoria Bisericii româneşti şi a vieţii religioase a Românilor*, ed. II, vol. I, p. 151 Cf. id. *Istoria literaturii româneşti*, I, ed. II, 1925, p. 181.

În concluzie, ca o consecinţă a celor susţinute în privinţa admiterii anului occidental, trebue să se considere că tipăriturile coresiene, care nu menţionează luna, ci numai anul, au apărut în lunile după 1 Ianuarie — 31 Decemvrie ale anului respectiv, deci şi după 31 August, însă nu şi în timpul dela 1 Septemvrie — 31 Decemvrie dinainte de 1 Ianuarie al anului, cum s'a admis până acum, după credinţa că diaconul Coresi ar fi folosit anul bizantin dela Septemvrie.

IX.
ÎNDEMÂNAREA TIPOGRAFICĂ.

Din datele strânse pentru a ne lămuri asupra îndemânării de tipăritor a lui Coresi, pot rezulta şi unele sugestiuni lămuritoare a altor aspecte ale activităţii sale. De aceea vom alcătui un tablou al tipăriturilor ce menţionează datele începutului şi sfârşitului tipăririi şi care s'au păstrat în exemplare cât mai complete sau având indicaţii mai sigure pentru cunoaşterea numărului foilor tipărite. Din datele menţionate ale tipăririi, am putut socoti numărul zilelor întrebuinţate pentru fiecare din acele tipărituri. Din raportarea, prin împărţire, a numărului foilor tipărite la numărul zilelor tipăririi, am putut afla media zilnică a foilor tipărite.

Tipăriturile :	Datele tipăririi :	Numărul zilelor tipăririi :	Numărul foilor :	Media zilnică a foilor tipărite :
Evangheliarul (român.)	3 Mai 1560—30 Ian. 1561	273	246	0,901
Evangheliarul (slavon)	24 Mart. — 13 Oct. 1562	204	240	1,176
Sbornicul (slavon)	12 Iul. — 6 Dec. 1569	148	222	1,500
Psaltirea (român.)	6 Febr. — 27 Mai 1570	111	204	1,837
Octoihul I (slavon)	12 Mai — 20 Oct. 1574	162	216	1,333
Triodul (slavon)	24 Aug. 1577—26 Mart. 1578	215	291	1,353
Sbornicul (slavon)	20 Mai — 11 Noem. 1580	176	458	2,602
Ev. cu învăţ. (român.)	14 Dec. 1580—28 Iun. 1581	197	317	1,610

Cea dintâi observaţie, pe care o prilejeşte tabloul, este că diaconul Coresi era mai îndemânatic la tipărirea textelor slavone decât la tipărirea celor româneşti. Aceasta se observă chiar dela începutul activităţii sale şi raportul se păstrează până la sfârşit, îndemânarea progresând proporţional pentru tipărirea textelor

aparținând fiecăreia din cele două limbi. Astfel, la începutul activității sale, Coresi putea tipări, în medie, ceva mai mult de o foaie (2 pagini) de text slavon pe zi și nici o foaie completă de text românesc. La sfârșitul activității sale, ajunsese atât de îndemânatic, încât putea tipări zilnic 2,602 foi (= 5 pagini) de text slavon și 1,610 foi (= 3 pagini) de text românesc.

Îndemânarea sa de tipăritor a progresat în două perioade, prima culminând cu tipărirea Psaltirii românești din 1570. Graba tipăririi acestei Psaltiri se datorește, poate, faptului că Episcopul Pavel Tordași, care o comandase odată cu Liturghierul tipărit în același an, voia să aibă gata aceste două tipărituri înainte de-a înștiința preoții ca să le cumpere cu ocazia sinodului convocat la Cluj pentru data de 1 Ianuarie 1571.

Timpul mai îndelungat întrebuințat de Coresi și colaboratorii săi cu tipărirea textelor românești nu se poate atribui numai zăbavei cu mai multe corecturi, între șovăirile ortografice, căci nici tipărirea textelor slavone nu putea fi lipsită de corecturi. Zăbava cu corecturile ar fi fost mult compensată, pentru tipăriturile românești, prin ușurința de a culege un text în limbă națională. Fiindcă totuși îndemânarea pentru tipărirea textelor slavone era mai mare, trebue să se admită că diaconul Coresi și colaboratorii săi erau destul de buni cunoscători ai limbii slavone. De aceea menționările dintr'unele tipărituri românești că diaconul Coresi a colaborat și la traducerea textelor tipărite de el ar părea vrednice de crezare, măcar în parte, nu tăgăduite, cum au făcut cei mai mulți cercetători.

Îndemânarea de tipăritor a lui Coresi pare mai mare decât a altor tipografi dela Brașov. Într'adevăr, textul Evangheliarului slavon (1562), pe care Coresi l-a tipărit cu Tudor diacul în decurs de 204 zile, a fost retipărit de Călin diacul cu 4 ucenici în 257 de zile, dela 19 Dec. 1564—2 Septemvrie 1565 [1]). Față de diacul Lorinț, se pare că diaconul Coresi era deopotrivă de îndemânatic. Astfel, pe când Coresi a tipărit Sbornicul slavon (1569)

1) Ediția aceasta a fost semnalată în „Slavia", v Praze, 1926, an 5, fasc. 1, pp. 190—194. Cf. recenzia d-rei Margareta Ștefănescu, în „Arhiva", an. XXXIV (1927), p. 58, necitată de d-l Predescu.

de 222 foi, împreună cu 5 ucenici, în timp de 148 zile, Lorinț a tipărit Octoihul de 192 foi, împreună cu 4 ucenici, în timp de 151 zile (20 Ian. — 20 Iunie 1567). Diferența se datorește faptului că diaconul Coresi avea un ucenic mai mult.

Dacă se admite raportul arătat între numărul zilelor tipăririi și numărul foilor tipărite, atunci Octoihul slavon, partea II-a, tipărit dela 26 Ianuarie — 23 August 1575, deci în 210 zile, trebue să fi avut mai mult de 198 foi, câte se presupun. Tot pe baza raportului arătat, se mai poate face o observație în legătură cu Psaltirile apărute în anul 1577: fiindcă Triodul slavon s'a tipărit dela 24 August 1577 — 26 Martie 1578, înseamnă că Psaltirile au apărut înainte de această dată, adică în prima jumătate a anului 1577. Având în vedere însă că erau necesare 9—10 luni pentru tipărirea Psaltirii slavo-române de 316 foi și vreo 4—5 luni pentru cea slavonă de 170 foi, în timpul anului 1577, dinainte de 24 August, nu se putea tipări decât Psaltirea slavonă. Psaltirea slavo-română a trebuit să fie începută de tipărit prin lunile Iulie sau August din anul 1576 și s'a isprăvit de tipărit cel mai târziu în primele 2—3 luni din anul 1577. Această observație în privința timpului când a tipărit Coresi Psaltirile ar putea fi folosită și pentru identificarea tipăritorului altor Psaltiri ce s'au presupus tipărite în același timp.

X.
CORESI ȘI LUCA STROICI.

Luca Stroici, mare logofăt al Moldovei la sfârșitul sec. al XVI-lea, ocupă un loc de cinste în istoria culturii românești, fiind supranumit de către Hasdeu: *părintele filologiei latino-române.*

În această parte a prezentei lucrări, vom căuta să arătăm întru cât Stroici își mai merită acest loc și supranumele.

Luca Stroici este cunoscut pentrucă, în anul 1593, a dat lui Stanislau Sarnicki, enciclopedist polon, rugăciunea domnească Tatăl nostru, scrisă în limba română cu litere latine și cu ortografie italiană și polonă. Sarnicki a publicat rugăciunea în anul

1597, la sfârşitul unei colecţii de legi polone [1]), însoţind-o de o notă prin care arăta, între altele, că a intenţionat să-şi distreze cititorii, punându-le la îndemână un text românesc, din care ei şi-ar putea forma o idee şi despre originea poporului românesc. Sarnicki a urmat, probabil, obiceiul din sec. al XVI-lea de a publica textul Tatălui nostru în diferite limbi, pentru ca acestea să poată fi astfel comparate. Înaintea lui, Hieronymus Megiser a publicat în Frankfurt, la 1592 şi în a II-a ediţie la 1593, o asemenea colecţie de Tatăl nostru în diferite limbi, între care şi în limba română, cu litere latine, având explicaţia: „in der chinischen Sprach" [2]).

Hasdeu a comparat textul Tatălui nostru, scris de Luca Stroici, cu redacţiunea din Evanghelia cu învăţătură a lui Coresi apărută în 1581, iar mai târziu l-a comparat şi cu redacţiunea din Codex Sturdzanus, ajungând la concluzia:

„Textul lui Stroici este o redacţiune moldovenească independentă, ceva mai arhaică decât cea braşoveană" [3]).

Concluzia lui Hasdeu a fost primită de către cercetătorii literari şi chiar recent a fost repetată de către d-l G. Pascu:

„Tatăl nostru din 1593 reprezintă o redacţiune moldovenească independentă mai veche decât 1581" [4]).

Pentrucă însă redacţiunea din 1581 nu-i decât retipărirea textului din catehismul lui Coresi, precum am arătat, urmează deci că redacţiunea lui Luca Stroici a fost considerată mai veche decât 1559.

D-l N. Iorga a exprimat însă o părere deosebită:

„Acest Tatăl nostru samănă foarte bine în partea sa d'intâiu cu acela din tipăriturile lui Coresi, pe care, deci, Stroici le cunoştea şi le avea la îndemână. El are alte asemănări cu unul care s'a tipărit cu cinci ani înainte într'o colecţie germană, aflătoare şi în biblioteca din Târgul Murăşului" [5]).

Exprimând această părere, d-l N. Iorga avea în vedere, de

---

1) Bogdan Petriceicu-Hâjdeu, *Luca Stroici, părintele filologiei latino-române*, Buc. 1864, pp. 21—22.

2) L. Şăineanu, *Istoria filologiei române*, Buc. 1892, p. 8 şi în ed. II-a, Buc. 1895, p. 14.

3) B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, II, 1879, p. 118.

4) G. Pascu, *Istoriea literaturii şi limbii romîne din secolul XVI*, Buc. 1921, p. 170.

5) N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti*, Buc. 1925, ed. II, p. 221, n. 4.

sigur, tot redacțiunea din tipăriturile coresiene, pe care o folosise H a s d e u pentru comparație și care are la bază textul din Evanghelia lui Matei, deoarece observase asemănare numai pentru partea *dintâi* a rugăciunii. Însă în restul rugăciunii, sunt unele expresii care nu se află în Evanghelia lui Matei, nici în redacțiunea tipărită la 1592 și nici în catehism. Acele expresii se află însă în redacțiunea Tatălui nostru din Evanghelia lui Luca, care prezintă asemănarea și în partea dintâi a rugăciunii și pe care se pare deci că Luca Stroici a avut-o în vedere. Pentrucă textul din Evanghelia lui Matei și cel din catehism au fost citate în prezenta lucrare, vom reproduce acum, pentru comparație, numai textul din Evanghelia lui Luca, aflătoare în Evangheliarul lui Coresi apărut în anul 1561, și cel scris de Luca Stroici în anul 1593 pentru a fi tipărit de Sarnicki în anul 1597:

Evangheliar (1561), Luca, zač. 55:	*Luca Stroici* (1597):
„Tatălŭ nọstru ce ești în ceri, sfinţească-sę numele tău, să vie înpărăţiia ta, să fie voia ta cumu e la ceri și la pământŭ. Pita noastră săţiosă dă-o noao în toate zile, și lasă noao datoarele noastre, și înșine lăsămŭ tuturorŭ datornicilor noștri, și nu ne duce noi în ispită, ce ne izbăveaște noi de hitleanulŭ“.	*„Parintele nostru ce iesti in ceriu, swinçaske-se numele teu, se vie inpereçia ta, se fie voia ta, komu e in ceru assa ssi pre pemintu. Penia noastre seçioase de noai astedei. Ssi iarte noue detoriile noastre, cum ssi noi lesem detorniczilor nostri. Si nu aducze pre noi in ispite, ce ne mentuiaste de fitlanul. Ke ie a ta inpereçia ssi putara ssi cinstia in veczij vecilor. Amen“* [1]).

Din comparația textelor reproduse în paralelă, se poate observa mai întâi că redacțiunea lui Luca Stroici se aseamănă cu cea din Evanghelia lui Luca mai mult decât cu oricare dintre redacțiunile amintite de diferiții cercetători literari. Chiar și pentru partea *dintâi* a rugăciunii, se vede că Luca Stroici a avut în vedere textul din Evanghelia lui Luca, iar nu pe cel din a lui

1) B. P. Hâjdeu, *Luca Stroici*, Buc. 1864, p. 26.

Matei. Astfel, numai în textele din paralelă găsim corespunzând *cumu e* pentru *komu e*. La *mijlocul* rugăciunii însă, găsim forme necorespunzătoare celor din Evanghelia lui Luca, dar aflătoare în cea a lui Matei, care deci a putut fi avută în vedere pentru această parte. Astfel, în Evanghelia lui Matei găsim formele următoare, subliniate prin caractere cursive:

„...*în* ceri *aşa* şi *pre* pământŭ. *Pâinea* noastră săţioasă dă-ne noao *astăzi*, şi *iartă*...".

De asemenea, formula de încheiere a rugăciunii *(„Ke ie a ta...")* se pare că derivă tot din Evanghelia lui Matei. Pentru partea finală a rugăciunii, n'a putut fi avută în vedere decât redacţiunea din Evanghelia lui Luca, deoarece numai în aceasta găsim forme particulare, corespunzătoare textului scris de Luca Stroici, pe când în Evanghelia lui Matei se află forme deosebite. Astfel, găsim în Evanghelia lui Luca întocmai ca la Luca Stroici:

„... *datoarele* (la Matei: *greşalele*)... *lăsămŭ* (la Matei: *iertămŭ*)... *datornicilor* (la Matei: *greşiţilorŭ*) ...*în ispită* (la Matei: *în năpaste*)...".

Luca Stroici a avut în vedere, cu preferinţă, textul din Evanghelia lui Luca, fiindcă acesta era patronul său onomastic de când îşi schimbase numele din Lupu în Luca. Nu trebue să se uite însă că în anul 1593, când a dat textul lui Sarnicki, Luca Stroici era în Polonia ca refugiat, încât el va fi scris rugăciunea din memorie, aşa cum o ţinea minte din Evangheliarul lui Coresi, pe care nu-l avea la îndemână pentru o copie fidelă. Aceasta l-a făcut să amestece formele din cele două Evanghelii şi este de natură să explice, măcar în parte, omiterea şi înlocuirea în rugăciune a unora dintre cuvintele aflătoare în redacţiunile din Evangheliarul lui Coresi. De exemplu, a fost omis cuvântul *tuturorŭ*, existent în redacţiunea din Evanghelia lui Luca, şi au fost înlocuite cuvintele: *Tatăl* prin *Părintele*, *duce* prin *aducze*, *izbăveaşte* prin *mentuiaste*, *slava* prin *cinstea*, *amin* prin *amen* etc. Cuvântul *Părintele* se găseşte şi în Evangheliarul lui Coresi, precum am arătat mai înainte, şi se află chiar în rugăciune, aşa cum e copiată în catehismul Marţian. Cuvintele *mentuiaste* şi *amen* se află în redacţiunea publicată de Megiser în colecţia sa, apărută la 1593 în ediţia II-a, pe care e posibil s'o fi cunoscut Stroici, mai ales dacă ne gândim la studiile şi relaţiile sale.

Observând că aproape toate cuvintele din rugăciunea Tatăl nostru sunt de origine latină, Hasdeu credea că unele din ele au fost alese intenționat de Stroici, pentru a dovedi latinitatea limbii române. Pentru Hasdeu, rugăciunea aceasta era „cel mai vechiu monument al purismului limbistic în țerile noastre" [1], deoarece Stroici a cercat „a stoarce din holda graiului român unele elemente eterogene" [2].

În realitate, Luca Stroici n'a făcut decât să reproducă în scris, cu puține schimbări și cu litere latine, un text tradus din limba slavonă și tipărit de Coresi, fără nici o preocupare de a se demonstra latinitatea limbii române.

În textul rugăciunii scrise de Stroici, din totalul de 68 de cuvinte dintre care unele sunt repetate, 59 de cuvinte sunt de origine latină, 7 slave (*swinçaske, voia, ispite, cinstea, veczij, vecilor* și *amen*) și 2 unguresti (*mentuiaste* și *fitlanul*). Proporția mare a cuvintelor de origine latină din textul lui Stroici nu-i mai mare decât cea din redacțiunile Evangheliarului, după care s'a scris primul. Latinitatea aceasta a lexicului din rugăciune a apărut în mod spontan, din însăși structura organică a limbii române, izvorînd natural din sufletul traducătorului, pe care originalul slavon nu l-a putut birui. Latinitatea limbii române n'a fost creată silit, prin intenția unui cărturar de a ne prezenta în nobil vestmânt latinesc.

De aceea nu pare să mai fie îndreptățită afirmația lui Hasdeu, care credea că poate să exemplifice în felul următor presupusa intenție a lui Stroici de-a purifica limba română de elementele nelatine:

„În loc de *tată, pită, greșale, greșiți, izbăvește,* în loc de aceste cuvinte barbaro-slavone, eruditul logofăt pune înaintea ochilor noștri termenii curat latini: *părinte, pâne, detorie, detornici, mântuește*" [3].

Pentru aceasta, am arătat că prezența în textul rugăciunii a cuvintelor citate se explică altfel de cum a crezut Hasdeu, ele existând în redacțiunile pe care le-a folosit Stroici, cel

---

1) B. P. Hâjdeu, Luca Stroici, Buc. 1864, p. 11.
2) Id. *ib.* pp. 31—32.
3) Id. *ib.* p. 34.

puţin acelea din Evangheliarul lui Coresi. De altfel, cuvântul *mântueşte* nici nu-i de origine latină, cum credea Hasdeu, ci ungurească.

Astfel stând faptele, supranumele de *părinte al filologiei latino-române* dat lui Luca Stroici nu mai pare să aibă acel temeiu pe care a stat timp de 70 de ani.

XI.
TIPĂRITURILE DIACULUI LORINŢ.

În epiloagele unor tipărituri slavone din a II-a jumătate a sec. al XVI-lea, aflăm numele diacului Lorinţ, care a desfăşurat o însemnată activitate de tipograf, paralelă şi, se pare, chiar în concurenţă cu a lui Coresi.

Prima tipăritură cunoscută a lui Lorinţ este un Octoih, fapt asemănător cu al lui Coresi. Octoihul s'a tipărit la Braşov, dela 20 Ianuarie — 20 Iunie 7075 (1567), cu ajutorul a patru ucenici [1]).

Pe la 1570, Lorinţ tipăreşte un Evangheliar slavon, din care se păstrează un exemplar în biblioteca Universităţii din Cluj [2]).

Ultima dată când apare numele său este în epilogul Evangheliarului slavon, tipărit la Bălgrad (Alba-Iulia), dela 25 Februarie — 16 Mai 7087 (1579), cu care ocazie el arată că este oprită reeditarea textului timp de 30 de ani, prin hotărîrea principelui Transilvaniei [3]). Această arătare din epilog este un privilegiu de tipărire.

În afară de aceste sigure tipărituri ale diacului Lorinţ, nu înseamnă că n'a mai tipărit şi altele, ci faptul că s'au păstrat în exemplare necomplete, fără epiloagele lămuritoare, a făcut pe mulţi cercetători să le atribue lui Coresi. O cercetare mai amănunţită însă ar fi evidenţiat netemeinicia acestor atribuiri. Exemple de tipărituri, care pot fi atribuite lui Lorinţ cu foarte multă probabilitate şi nicidecum lui Coresi, avem pe cele următoare.

---

1) N. Iorga, Octoihul diacului Lorinţ, Buc. 1930, p. 2. Cf. pp. 16—17 din prezenta lucrare.
2) N. Iorga, *o. cit.* p. 3.
3) I. Bianu şi N. Hodoş, *o. cit.* p. 75.

Psaltirea slavonă [1], tipărită pe la 1574, având un frontispiciu mic, reprodus de mai multe ori, cu o coroană între doi porumbei (sau corbi), poate să fie atribuită lui Lorinţ, deoarece frontispiciul este acelaşi cu al Evangheliarului său din 1579.

Octoihul slavon [2], la sfârşitul căruia se arată anul tipăririi 7086 (1578), are frontispiciul cu doi porumbei (corbi) şi un frontispiciu original cu un corb mic în mijloc, ţinând aripile întinse, crucea în cioc şi capul întors spre *stânga*. Fiindcă aceste frontispicii le găsim identice în Evangheliarul din 1579, Octoihul este de sigur tot o tipăritură a lui Lorinţ, deşi mulţi cercetători l-au considerat, fără motiv, o sigură tipăritură coresiană [3].

Psaltirea slavonă, găsită de Preotul V. Ursăcescu, tipărită probabil între 1577—1580, având frontispiciul original din Evangheliarul din 1579 al lui Lorinţ, poate să fie atribuită tot lui [4].

Chiar şi Evangheliarul slavo-român, tipărit pe la 1580, nu pare străin de activitatea de tipograf a lui Lorinţ, în orice caz nu poate fi atribuit lui Coresi [5].

Diacul Lorinţ putea să tipărească cu destulă îndemânare. Octoihul dela 1567 l-a tipărit în 151 de zile, adică 1, 27 foi (= 2 pagini şi jumătate) pe zi [6]. Progresul îndemânării lui de tipăritor a fost mare. Astfel, Evangheliarul slavon din 1579, având vreo 240 de foi (227 de foi s'au păstrat), a fost tipărit în 80 de zile, adică vreo 3 foi (= 6 pagini) pe zi, în medie.

Apariţia lui Lorinţ ca tipăritor de cărţi slavoneşti se datoreşte, poate, reacţiunii în contra inovaţiei, considerată eretică la început, a tipăriturilor româneşti ale lui Coresi, apărute în serie după 1560. Poate că diaconul Coresi a reluat, prin Sbornicul slavon apărut în 1569, seria tipăriturilor slavone, forţat de curentul pe care îl produsese Lorinţ, prin concurenţa sa.

Pentru activitatea sa de tipograf, diacul Lorinţ merită să-şi aibă locul său aparte în istoria culturii româneşti din secolul al XVI-lea.

---

1) I. Bianu şi N. Hodoş, *o. cit.* pp. 526—529, nr. 16₁.
2) Id. *ib.* p. 73, nr. 22.
3) Cf. pp. 15—16 din prezenta lucrare.
4) Cf. *ib.* p. 15.
5) Cf. *ib.* pp. 46—47.
6) Cf. ib. p. 56.

CUPRINSUL:

		Pag.
I.	Necesitatea totalizării studiilor coresiene . .	3
II.	Bibliografia coresiană	5
III.	Lista tipăriturilor	8
IV.	Octoihurile şi Trioadele	10
V.	Întrebarea creştinească	17
VI.	Evangheliarele	42
VII.	Lucrul apostolesc	47
VIII.	Sistemul cronologic în tipărituri	49
IX.	Îndemânarea tipografică	54
X.	Coresi şi Luca Stroici	56
XI.	Tipăriturile diacului Lorinţ	61

DE ACELAŞI AUTOR:

1. **Învăţămintele istoriei.** „Luminişuri", Galaţi, Iunie 1923, an. I, nr. 9—10 (Lucrare premiată la concursul soc. Tinerimea română).

2. **Clasicismul proletariatului de H. Sanielevici.** Buletinul Institutului de literatură pe anul 1924—1925. Bucureşti, 1925, broşura 2 (Critică literară).

3. **I. Ursu (1875-1925).** „Conştiinţa naţională", Bucureşti, Octomvrie-Noemvrie 1925, an. I, nr. 7-8 (Articol biografic).

4. **Zâna lacului de M. Sadoveanu.** „Nuvelistica română (din seminarul de Literatură română condus de d-l prof. M. Dragomirescu, 1925-1926)". Bucureşti, 1926 (Critică literară).

5. **Sărbătorirea profesorului Ion Bianu.** Bucureşti, 1928 (Cuvântare).

6. **Bibliografia operelor D-lui Mihail Dragomirescu. Cărţi şi articole din periodice** (în colaborare cu Ion Gane). Extras din „Omagiu lui Mihail Dragomirescu". Bucureşti, 1928.

7. **Contribuţiuni la studiul vieţii Sf. Nifon, Patriarhul Constantinopolului.** Extras din „Contribuţii privitoare la istoria literaturii române". Bucureşti, 1928 (Studiu premiat de Universitatea din Bucureşti cu premiul Hillel).

8. **Sfânta Filoteia dela Argeş.** Lămurirea unor probleme istorico-literare. Monografie hagiografică. Academia Română, Memoriile secţiunii literare (şedinţa dela 13 Mai 1932), tomul VI, mem. 8, Bucureşti, 1933 (Studiu premiat de Facultatea de filosofie şi litere din Bucureşti cu premiul P. S. Visarion Puiu. Teză de doctorat obţinut cu menţiunea „summa cum laude").